Akademikai skaito VAIŽGANTĄ

Architekto Rolando Paleko kalbiniu ir vaizdiniu būdu perskaityta Vaižganto apysaka „Dėdės ir dėdienės“ atveria *matančios kalbos* perspektyvą. Kalba mato judėdama, tarsi braižydama nematomas linijas. Suintensyvėjusi kūrėjo sąmonė tarsi panyra į vaizdinius. Jie atkuriami iš to, kas patirta, matyta *savo akimis*, girdėta *savo ausimis*, bet ir sukuriami. Kalbos tekste atkurtos, perkurtos, sukurtos linijos susipina vizualiuosiuose tekstuose (taip pat ir architektūroje) *susieina*, susikerta. Linija – kaip žmogaus gyvenimo ženklas ir kaip gyvenimo raiškos būdas, ženklas.

Rolandas Palekas, itin įdėmiai įsižiūrėdamas (įsiskaitydamas) į Vaižganto tekstą, atkuria jo vaizduojamų žmonių gyvenimus, kaip *takus laike*. *Takas* yra ir realybė, patiriama tikrovė, ir perkeltinė reikšmė – metafora. Taip, Vaižganto žmogaus takai lyg sukasi apie vieną tašką – *vietą*, kurioje jam buvo lemta gimti, ir, jei gyvenimas bus teisingas, ir mirti. *Prigimtinė vieta* – lyg įsčios.

Teisingas, įsižiūrėjimo-įsiklausymo į kūrinį padiktuotas piešiančio-braižančio žmogaus judesys – neatitraukiant rankos laisvai (kiek ta laisvė žmogui apskritai įmanoma) judėti artimomis trajektorijomis ir sugrįžti į tą patį tašką. Taip apie savo tašką judėjo ir taip į jį sugrįžo Mykoliukas, Severiutė, Rapolas.

„Toks tad išėjo gyvenimas. Sumažinus paveikslą, liks vos įžiūrimas taškelis. Padidinę jį, ar patys sumažėję tiek, kad galėtume patekti vidun, rasime sudėtingą, tačiau harmoningą pasaulį.“

Pabandykime.

VIKTORIJA DAUJOTYTĖ

VIKTORIJA DAUJOTYTĖ

Habilituota daktarė, profesorė, literatūrologė,
Lietuvos mokslų akademijos tikroji narė,
Vilniaus universiteto profesorė emeritė

ROLANDAS PALEKAS

Architektas, Lietuvos mokslų akademijos tikrasis narys,
Vilniaus Gedimino technikos universiteto profesorius,
UAB „Paleko ARCH studija“ vadovas

RŪTA JANONIENĖ

Daktarė (HP), vyriaus. mokslo darbuotoja, meno istorikė,
Lietuvos mokslų akademijos tikroji narė,
Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros instituto
Senosios dailės tyrimų skyriaus vedėja

JŪRATĖ SPRINDYTĖ

Habilituota daktarė, vyriaus. mokslo darbuotoja, literatūrologė,
Lietuvos mokslų akademijos tikroji narė,
Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto
Šiuolaikinės literatūros skyriaus vyriaus. mokslo darbuotoja

RIMVYDAS PETRAUSKAS

Daktaras, profesorius, istorikas,
Lietuvos mokslų akademijos tikrasis narys,
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas,
Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros vedėjas

prasidėti iš taško ir į jį sugrįžti

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJA / VILNIUS / 2020

Išleido Lietuvos mokslų akademija
Lietuvių k. redaktorė / Aurika Bagdonavičienė
Maketas / Miglė Datkūnaitė
Nuotraukos / Virginija Valuckienė
Spausdino UAB „Petro ofsetas“

© Lietuvos mokslų akademija, 2020
© Rolandas Palekas, 2020
© Viktorija Daujotytė, 2020
© Rūta Janonienė, 2020
© Jūratė Sprindytė, 2020
© Rimvydas Petrauskas, 2020

ISBN 978-9986-08-076-3

LEIDINĮ PARĖMĖ
ADVOKATĖ INGA PAKALNIŠKYTĖ,
ADVOKATAS ROMANAS RAULYNAITIS,
ADVOKATŲ PROFESINĖ BENDRIJA
„MOTIEKA IR AUDZEVIČIUS“

TURINYS

Pratarmė 7

ROLANDAS PALEKAS 13

VIKTORIJA DAUJOTYTĖ Žmogaus siela žemėje, erdvėje, pasaulyje
Mykoliuko – Dzidoriaus Artojo linija 29

RŪTA JANONIENĖ „Dėdės ir dėdienės“: teksto vartaliojimas 47

JŪRATĖ SPRINDYTĖ „Dėdės ir dėdienės“:
tarp *crescendo* ir *diminuendo* 63

RIMVYDAS PETRAUSKAS Medievistas skaito
Vaižganto „Dėdes ir dėdienes“ 79

Pratarmė

Taip, ir akademikai, kaip ir daugelis Lietuvos žmonių, jubiliejiniais metais iš naujo atsivertė Vaižgantą, šypsodamiesi anūkams perskaitė „Vapsvą, vabzdžių karalaitę“, pasiguodė iš nutikimo su mokslines „prognozes“ sužlugdžiusiu kurmiu: „Bet gelbėkis gi tu, nežinodamas, kas po tavim pasirausia!“ Ir sukluso prie labiausiai žinomo, dar mokykloje skaityto, „eito“ kūrinio – apysakos, o iš tiesų romano „Dėdės ir dėdienės“, parašyto 1920–1921 metais. Įdomus atvejis ir žanro prasme – apysaka baigiasi Severiutės vestuvėmis, kurias Mykoliukas atgriežė, kol trūko skripkelės stygos. Toliau apysaka plečiama iki romano, iki pagrindinių veikėjų senatvės ar ir mirties. Natūralus romano laikas – visas (arba iš esmės visas) žmogaus gyvenimas. Apysakos dalis įspūdingesnė – žmonių gyvenimai tarsi atrandami, romanine dalimi jau prarandami.

Kas nustebina skaitant „Dėdes ir dėdienes“ įdėmiu skaitymu, siekiant suprasti ne *kaip* parašyta (įsitvirtinęs filologinis žvilgsnis), bet ir *kas* parašyta, *kas*

kūriniu sakoma. Nustebina, kad žmogaus pasaulis skaitantį pasiekia kaip kalba, jos tūris, tad ir architektūra, tūris, kuris ir yra ja kalbančių žmonių gyvenimo turinys, jo prasmė, skausmas, grožis. Juk viskas, ką iš kūrinio suvokiame, yra kalba: ir mintys, ir jausmai, varganas, bet ir pakankamas gyvenimas, ir pieva, ir bažnyčia, ir žmonių giedojimas, ir džiaugsmas, ir kaltės jutimas. Nustebina, kad tekste tiek daug gyvo, tarsi palytimo gyvenimo, nors kalbama apie tolimą praeitį – apie baudžiavinį laiką ir laiką tuoj po baudžiavos panaikinimo. Atrodo, kad baudžiavos panaikinimas visiems buvo gėris, o juk ir ne – ne vienas gyvenimas sužlugo: nesugebėta prisitaikyti, per vėlu buvo pasikeisti ar ką nors pakeisti. Taip yra visuose didesniuose socialiniuose pasikeitimuose. Didesnių ar mažesnių dramų vyko ir Lietuvai išsivaduojant iš sovietinės okupacijos. Ar galėjome būti Vaižganto perspėti? Ne. Atsakytume, kad Rapolas Geišė „prisitaikęs prie dvaro“, gal ir kolaborantas. Bet socialiniu matu Vaižganto žmonės neišmatuojami – vis kokia žmogiškoji *liekana,* skatinanti suprasti, paaiškinti, pateisinti. Ne, ne nuolankumas lemia; anų laikų kino filmui „Tas prakeiktas nuolankumas“ kaip tik ir pritrūko supratimo, kad ir prieš neįveikiamą galią pasilenkęs žmogus gali išlikti neįveikiamas, nes visa, ką jis pajėgia turėti, tarsi susiima savin, paverčia vidiniu, *dvasiniu suverenumu.* Dvasinė žmogaus nepriklausomybė ir yra jo neįveikiama tvirtovė. Netgi žmogaus, kurio visas turtas gali būti aprašytas tik neturto (bet ne skurdo) žodynu. Giliąją lietuvio prigimtį Vaižgantas aiškino ne tik bendromis socialinėmis situacijomis, bet ir atskiromis dvasinėmis būsenomis. Mykoliuko – dėdės Mykolo – Dzidoriaus Artojo dvasinės būsenos, patiriamos bažnyčioje:

„Nežinia, ar tai padarydavo valandos rimtumas, ar šaliku susirišimas, Šiukštų dėdė šventadieniais į bažnyčią ėjo ir bažnyčioje laikėsi nė kiek ne menkiau už pačius didžiuosius, pačius turtinguosius ūkininkus. Pasakysime pašnibždomis – net rimčiau ir didesniu savo vertybės jutimu už patį kleboną.

Bažnyčioje dėdė Mykolas – Dzidorius Artojas dvasėjo, nyko jo apatija ir rezignacija, jis darėsi status, kai stovėjo, nužemintai pasilenkęs, kai klūpėjo; akys blizgėjo išmintimi, protu, tokiu vidaus turiniu, kuris kiaurai peršviečia visą kūną – sielos žievę. Jis meldėsi ir mokėjo melstis taip, kaip temoka tikrieji dvasininkai, įpratę vartalioti savo sielą. Mintimis gyventi. Akylasis būtų įspėjęs jame didžiulę inteligenciją, tik nebuvo kas įspėja. Tik ir be to bažnyčioj, ir einant, ir pareinant, į Dzidorių Artoją kaimynai žiūrėjo kitaip ir, lyg ko nebedrįsdami, kalbino jį. Mykolas atsakinėjo jiems iš didžio, trumpai, mandagiai, kaip gražiai atsakinėja mandagiems neužaugoms, prikibusiems pakeliui.

Parėjęs namo į savo klėtelę, drauge su šaliku nusiimdavo ir į gembę ligi kito karto pakabindavo tą savo antrinę sielą.

Meldės dėdė ir namie, tik čia kitaip. Atsiklaups nakties glūdumoje prieš Dievo kančią, pakalbės paprastuosius negudrius savo poterėlius, tars ačiū už praleistąją dienelę ir ima dėkoti Dievui už tą neapsakomą jo malonę ir bekraštę gėrybę, kurios yra iš jo prityręs, jaunas būdamas, kada mylėjo ir buvo mylimas. Saldumo pagautas, kniubo ir nebesikėlė; nenorėjo gadinti tos dangiškosios valandos, kada jį mylimoji mergelė glostė ir bučiavo. Jis kaip gyvas tebematė ir tebejautė, lyg tai tuojau būtų atsitikę, kiekvieną jos

pajudėjimą. Ir buvo tiek laimingas, tiek laimingas, tiek to pilnas, jog ničnieko daugiau ir nebegeidė iš gyvenimo. Žinojo jį nieko geriau nebegalint duoti.“[1]

Įsiklausykime, ką sako Vaižgantas. Kad žmogaus gyvenimas nėra nei lygus, nei tiesus. Kad jame yra ir tokių įvykių, kurie lyg ir neįvyksta, o viską pakeičia, kad jie išlieka susikabindami su daiktais, su daiktais, kurie paaiškina ir simbolio prigimtį. Toks ypatingas daiktas „Dėdėse ir dėdienėse“ yra *juosta-šalikas,* žalia žalia, „geltonais, raudonais kvietkais kaip Aužbikų pieva“, jaunamartės Severijos dovana, saugoma, tik svarbiomis progomis teryšima. Šalikas išryškina paties Mykolo jaučiamą savo vertę. Jis laikosi „nė kiek ne menkiau“ už turtinguosius ūkininkus. „Savo vertybės jautimu“ pranoksta net patį kleboną – pasakymas *pašnibždomis* nurodo į Vaižganto šypseną, lyg praveriančią kokias slaptąsias žmogaus sielos duris atidžiam stebėjimui. Kas vyksta? Kas keičiasi tame lyg į gyvenimo pakraštį nustumtame žmoguje, iš ko jis *dvasėja* (darosi dvasingesnis), kodėl nyksta jo apatija ir rezignacija, iš ko akyse pasirodo išmintis, protas, iš ko randasi *vidaus turinys*, „kurs kiaurai peršviečia visą kūną – sielos žievę“. Vaižgantas pirmasis mūsų literatūroje paaiškina kūno ir sielos santykį; galima suprasti kūną ir kaip sielą, jei tik ir sielos žievę, bet ir žievė yra siela. Ir prisiminti Voltą Vitmeną, tokį svarbų Birutei Pūkelevičūtei, ryškios erotinės spalvos poezijos rinkinio „Metūgės“ (1952) autorei: „Jei kūnas nėra siela, tai kas yra siela“ („If the body were not the soul / what is the soul?“ – Walt Whitman). Svarbusis Vaižganto sakinys: „Akylasis būtų įspėjęs jame didžiulę inteligenciją, tik nebuvo kas įspėja.“ Atrodo, lyg Vaižgantas būtų nujautęs,

[1] Vaižgantas, Rinktiniai raštai, I, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 104–105.

kad jo sukurtas pasaulis bus ideologiškai iškreiptas, kad „Dėdžių ir dėdienių“ veikėjai bus interpretuojami kaip pasyvūs, nuolankūs, bejėgiai, ne tik baudžiavos, bet ir savo atskirojo likimo įkalinti. *Tas prakeiktas nuolankumas* virto lyg kokia formule. Bet juk ne – Vaižgantas kalbėjo ir apie niekam, jokioms aplinkybėms nepavaldų *vidinį turinį*, apie neįveikiamą sielą, jei ir užsidarančią savyje. Lyg perlas, kuris užsidaro kriauklėje.

Rašydamas „Dėdes ir dėdienes“, Vaižgantas jau buvo pajutęs didžiulius lobius, slypinčius savo tautos prigimtyje, užsilikusius, susikaupusius lyg ir žemiausiame sluoksnyje. Mykoliuko-Mykolo likimas – atvejis, kai dvasiniai lobiai išlieka tarsi užkonservuoti, neišnaudoti, neiššvaistyti. Susikaupimo akimirkomis žmogus ir pats pajunta, kad yra ir kitas, kitoks, giliau jaučiantis, daugiau suprantantis. Tas Vaižganto apgailestavimas – *tik nebuvo kas įspėja* – nurodo į kultūros refleksijos svarbą. Visada trūksta gebančių įspėti. Pamatyti, išgirsti, suprasti, pasakyti. Pats Vaižgantas buvo tam pasiryžęs iš jaunumės, nors atvirai apie tai teprabilo tik atsakinėdamas į „Naujosios Romuvos“ anketą (1932, 13).

Tautai, jos kultūros likimui yra svarbu turėti menininkų (*tikrųjų dvasininkų*, pasakytume Vaižganto žodžiais), kurie savo kalba ir pirmiausia saviesiems atveria jos pačios esmę. Ir tai, ko ji pati apie save nežino. Tarsi už visiems pažįstamų, įprastų vaizdų, situacijų, pavidalų kūrėjas atveria kažką gilesnį, paslaptingesnį, šviesesnį, – tai, ką ir Vaižgantas vadino *vidaus turiniu*. Tautos ir jos kalbos *vidinius turinius* labiausiai sutelkia literatūros klasika. Literatūros klasiką reikia skaityti kitaip nei dabarties knygas. Pažįstant, bet ir kiekvieną kartą iš naujo susipažįstant ir su savo paties slaptąja genetika. Skaityti, atidžiai skaityti, sekant ir savo sieloje besiformuojančius *vidinius*

turinius. Literatūra nepriklauso tik literatams, filologams. Literatūra, o ypač tokie rašytojai kaip Vaižgantas, yra visų. Turime daug Vaižganto, taip pat ir „Dėdžių ir dėdienių" perskaitymų. Gitanos Vanagaitės jie jau ir aptarti, taip pat ir mokslinėje konferencijoje „Vaižgantas ir jo išauginta karta". Bet perskaitymai negali baigtis, perskaitymais klasika turi būti nuolat atnaujinama, atsinaujindama ji gali atverti mūsų akis ne tik praeičiai, bet ir dabarčiai.

Ko tikėtasi iš Vaižganto jubiliejiniams metams skirto vakaro Lietuvos mokslų akademijoje? Kad Vaižgantą *kitaip* bus perskaitę akademikai, žmonės, įpratę „mintimis gyventi", jei pagal Vaižgantą. Kad po ilgo laiko, praėjusio nuo mokyklos, gal ir niekad prie Vaižganto nepasilenkę, į atskirus mokslus susitelkę, skaitytojai nustebs, pajutę, kas atsiveria, kaip skaitymas išjudina mąstymą, kaip atveria ir tai, apie ką ir negalvota, ko nesitikėta, kad atsiranda galimybių kiek kitaip pažvelgti į istoriją, į kilmingąsias gimines, pranykusias, išnykusias, kad Vaižganto kūrinio *erdvė* ir *erdvės* atitinka erdvinį architektūros principą – išorė turi vesti į vidų, vidus turi ne tik kartoti išorę, bet ir ją užpildyti. Kad menotyros šaknys susisiekia su literatūra žvilgsniu, jau nekalbant apie *vaizdus, paveikslus.* Kad iš kur ir kaip į literatūrą bežvelgtume, susitiksime su žmonių likimais, kad Vaižgantas perspėja mus panašiai kaip Osvaldas Špengleris: tik „apibrėžimų formuluotojas nepažįsta likimo"[2]. Iš Vaižganto geriausių kūrinių patiriame neapibrėžiamo, neapibūdinamo likimo alsavimą.

[2] Oswald Spengler, Vakarų saulėlydis, Vilnius: Margi raštai, 2018, p. 9.

- Rolandas Palekas

DĖDĖS IR DĖDIENĖS

VAIŽGANTAI

↓

SEPTYNIOS
MAŽOS
MANO
REFLEKSIJOS
ŠIRDIMI
GALVA
IR
TUŠU
ANT
POPIERIAUS

↓

PIEŠTA
ROLANDO PALEKO
2019 METŲ, RUGSĖJO MĖN. 30 DIENA.

1

Pavadinau tai „Septynios mažos mano refleksijos širdimi, galva ir tušu ant popieriaus“.

Skaičiau ne per kartą. Įspūdžiai, kai baigiau apysaką, nugulė atbuline tvarka, natūralu – galiniai čia pat, stipriausi. Sėdau piešti. Prisipažinsiu, kelionėje, skrydžio metu: iš dalies Briuselio oro uoste, iš dalies kažkur virš Europos. Toliau beliko susirasti ir pacituoti nupieštas apysakos vietas.

Pateikiu medžiagą chronologine radimosi tvarka, leisdamas sau įterpti vieną kitą subjektyvų pastebėjimą.

2

Sparčiai žmonės renkasi. Eina eina pro visas ketverias bažnyčios duris, kaip vanduo plaukia. Klaupias lenkias lig žemei – altoriui, Dievo sostui; sėdas, stoja, limpa į gurguolę ir gyvąją kekę it bitės avilyje. Ir, rodos, kaip tos pat bitės vaško, taip lietuvių minia neišsunktų iš savęs daug daug poterių, balsių balsių giedojimų, kad negautų savo bažnyčioje mūru paliūliuoti, šilti ir prakaituoti.

Tai ir prakaituoja visa minia, tai ir gieda. Ne giesmes, ne dirbtinius liaupsinimo žodžius, tik patys save, savo lygumų ir ramių kalnelių lėtą patįsumą; gražią, ramią Lietuvos gamtos harmoniją.

Juozas Tumas-Vaižgantas. Dėdės ir Dėdienės. Apysakos ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1979, p. 125

Bažnyčia – man visų pirma jos vidus, centrinė nava, pilna stovinčių ar klūpančių susikaupusių žmonių, o ypač jų galvų: baltų skarelių vienoje pusėje ir praplikusių pakaušių kitoje. Žmonės tylūs, mandagūs, labiau ruošiasi priimti komuniją, nei girdi kunigo pamokslą. Ir dar – erdvė ir šviesa. Paslaptinga, žodžiais nenusakoma.

3

Vieni atsiskubinę mielai gieda ilgą rožančių; kiti būreliais rinkoje stoviniuoja statikiuoja be tikslo, o reikalu; kiti ergeliuojasi zuja užeigose, vis naujų pažįstamų ir giminių susilaukdami, tolimesniųjų pasiilgę. Daug džiaugsmo, šnekų, pasibučiavimų.

– Sveikas, sveikas!

– Ką beveiki?

– Ė tetulė gi ar sveika?

Sutartinai siaudžia visi pašaliai, visos kamarėlės.

Ir susidaro tokia jauki atmosfera, kokios niekados neesti kad ir labai draugingai sugyvenančioje šeimynėlėje. Širdys tirpte tirpsta, nors su bet kuo susikibk į glėbį, susispausk, pasimieluok, pasibučiuok ar svavalingai pamėgink jį parminti.

Juozas Tumas-Vaižgantas. Dėdės ir Dėdienės. Apysakos ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1979, p. 124

Bandžiau įsivaizduoti šventadienio miestelį paukščio akimis. Miestelį – kokių šimtai Lietuvoje ir kokius gražiai kalbina Nijolė Baužytė laidoje „Mūsų mieteliai“, kokius tyrinėjo Algimantas Miškinis.

Bažnyčios aikštė, į kurią veda trys keliai. Apsupta trobesių, čia daugiausia gyventa žydų. Viršutiniame kampe, prie sankryžos – karčema. Šventorius su kryžiais čia atgulusiems kunigams aptvertas. Aikštė, grįsta rieduliais, jos paviršius vizualiai turtingas, margas: žiūrint iš viršaus – primena šurmuliuojančią minią.

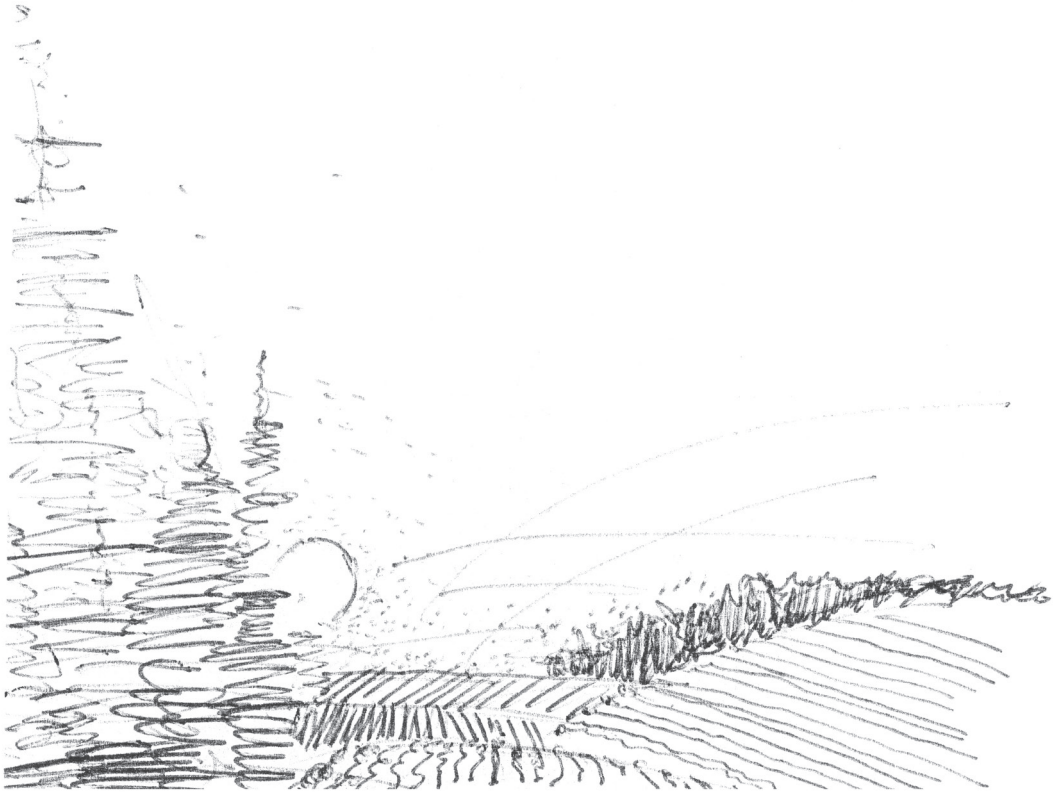

4

Rytas neūkanotas. Tai tik rūkas. Jo dabar vis dažniau randasi, naktimis pradėjus vėsti. Purioji žemelė, pervasar pradarbus praželdžius, pagaliau pailsus prakaituoja, net jai akelės rytais aptemsta; lyg tankiu šydu jos veidelis ima dengtis nuo per šviesaus vasaros metu dangaus, neva nuo per skaisčios saulutės. Dengtis dengias, tik vis dar nenoromis, nes saulė dar galinga, dar netesėsi kaip reikiant nuo jos užsidengti. Šyptelės, rytą pakirdusi, ir ima rūkai skirtis, ir atsišiepia jai pati žemė. Jos prakaitas ima nuo kaktos, nuo veido džiūti, lyg Laumei nubraukiant jį spalvotąja savo juosta.

Šitie paskutinieji gamtos šyptelėjimai kone labiau žmogų įdomina ir erzina, neg patys galingieji vasaros spinduliai. Lyg gražios, ketvirtąjį kryželį įpusėjusios moteriškės: ji ūmiau, nors tik tam kartui, susuka galvas.

Juozas Tumas-Vaižgantas. Dėdės ir Dėdienės. Apysakos ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1979, p. 66

Man Lietuva – tai jos rūkai. Nėra kitų tokių visam pasauly. Būna ypatingų akimirkų – kai, saulei kylant, rūkas jau traukiasi, bet vis dar yra, kai šviesa pro jo ūkaną užpildo orą. Tuomet vyksta stebuklas – erdvė tampa matoma: kalvos, nelygumai gula į skirtingo ryškumo planus – pirmas, antras, trečias, ketvirtas. Tuomet ketvirtasis matavimas, laikas, tarsi stabteli, stebindamas savo nepriekaištingu vertikalumu.

5

Jei reiktų trumpai apibrėžti anų laikų gyvenimas, pasakytume: minimum ištaigų, bet kokių patogumų. Viskas daryta tik tiek, kiek būtinai reikalinga, be ko jokiu būdu neapsieisi, norėdamas išlikti gyvas.<…>

Menkutė buvo Pukštų, kaip ir kitų, pirkelė. Ji teturėjo du nedideliu ketvirtainiu langu keturiais stiklais: vieną į kiemelį, antra į gatvę; abudu krikštasuolėje. Tiesa, buvo ir kitu du. Tik jie veikiau reiškė vietą, kur turi būti langai iškirsti, neg pačius langus, nes, kad nešaldytų vidaus, buvo užšaunami lentomis iš vidaus. Jie buvo lygiai keturissyk mažesni už tikruosius langus ir vadinosi – prisimerkėliai, vadinas, kaip nesveika žlibakio akis.

Juozas Tumas-Vaižgantas. Dėdės ir Dėdienės. Apysakos ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1979, p. 41

Ketvirtainas langelis. Keturi viengubi stiklai. Maži, nes didesnių nesugebėdavo pagaminti, arba gal todėl, kad iš nuodužų išpjauti, nes sveiki būdavo neįperkami. Tie keturi stiklai įrėminti šviesos angoje ir perskirti kryžmu rėmeliu. Tas rėmelis – lyg tikras kryžius: visa pasaulio šviesa, dovanota namiškiams, ar koks netikėtas reginys kaskart būdavo prakošiami kryžiau ženklu.

Langeliai įsprausti po šiaudine pastoge ir tokie maži – lyg primerktos akys. Kai po ilgo ilgo laukimo liūdnai nusileidžia blakstienos.

6

Aužbikų kaimas, išsitieseęs ilga virtine abipus neapsakomai purvinos gatvės, kur vežimai rudenį ir pavasarį kiaurai klimpo, stovėjo nuostabiai gražiame kalne, veikiau skardyje gilaus slėnio, kur žėlė miškas. Per jo viršūnes buvo matyti antras skardis, dešinėj ežeras. Apylinkė juos vadino keturių bažnyčių vieta, nes tiek jų iš Aužbikų buvo matyti. Tiek jiems iš to ir tebuvo gerumo.

Juozas Tumas-Vaižgantas. Dėdės ir Dėdienės. Apysakos ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1979, p. 41

Dauba, jos skardis. Dauboje būta upės ar bent upelio, nes kaip kitaip rastųsi skardis. Miškinga dauba – tai vaikystės paslaptys ir įspūdžiai, kasmet vis ryškiau aplankantys prisiminimų pavidalu. Ir štai ant kalno – visai ne kalno, o lygumoje, kalnu tik vadinamoje dėl greta esančios daubos, randame žmonių gyvenvietę impozantišku pavadinimu – keturių bažnyčių kaimas. Tačiau bažnyčių čia nėra, jos tik matyti tolumoje, geru oru. Štai ir visas gerumas… Visa kita – kasdieniška, tik tiek, kiek būtina keturiuose metų laikuose.

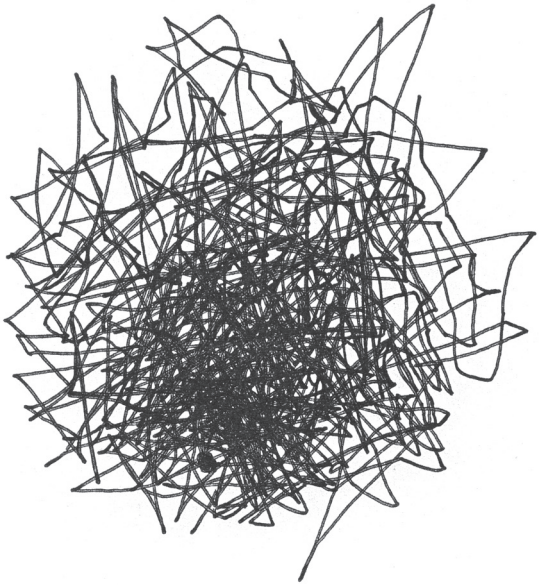

7

Paskutiniu septintuoju piešiniu bandžiau patyrinėti Vaižganto žmogaus gyvenimą – taką laike. Pamaniau, kaimo žmogus niekuomet nenutoldavo nuo savo motinos įsčių, t. y. nuo savo žemės, – vis tiek ar esančios virš, ar po juo. Pabandžiau išvesti liniją iš vieno taško ir, neatitraukdamas plunksnakočio nuo popieriaus, vėl sugrįžau į tą patį tašką. Išėjo toks nelyg gumulas, nelyg rutulys (tobula geometrinė forma), nelyg lizdas ar baikštus ežys. Toks tad išėjo gyvenimas. Sumažinus paveikslą – liks vos įžiūrimas taškelis. Padidinę jį, ar patys sumažėję tiek, kad galėtume patekti vidun, rasime sudėtingą, tačiau harmoningą pasaulį.

Viktorija Daujotytė

Žmogaus siela žemėje, erdvėje, pasaulyje
Mykoliuko – Dzidoriaus Artojo linija

Maži žmonės didelėse ir mažesnėse erdvėse, mažuose gyvenimuose, žemėje, kuri visiems, bet visiems jos neužtenka, vietoje, kuri sava ir tada, kai ne tavo, o kito – ir toks Vaižganto „Dėdžių ir dėdienių“ įspūdis. Jis atitinka rašytojo užmojį – rašyti *lietuvių tautos epopėją,* į ją įtraukiant ir šią apysaką, apimant kiek įmanoma daugiau gyvenimo matmenų, mažumo ir didumo santykį, sielos rūpesčius. „Mintis gilesnio sielos supratimo <…>“ – tai dar jaunos Sofijos Čiurlionienės-Kymantaitės pastaba „Lietuvoje“ (1911), turint galvoje Vydūną, o ir Šatrijos Raganą[1]. Sielos kalbos kūrimas – gal ir svarbiausias modernėjančios, savaimingėjančios lietuvių prozos uždavinys. Vaižgantas šį uždavinį jautė kaip meninio pasakojimo gyvybę. Bet lygiai svarbu atrodė neatitraukti vaizduojamų žmonių nuo gyvenimo, nuo jo sąlygų, aplinkybių, kuriomis žmogaus siela bręsta ir reiškiasi. Ir apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ bendriausią to laiko kaimo gyvenimo skritulį bandoma taip apibrėžti: „Jei reiktų trumpai apibrėžti anų laikų gyvenimas, pasakytume: minimum ištaigų, bet kokių patogumų. Viskas daryta tik tiek, kiek

[1] Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, Raštai, t. 4, Vilnius: Vaga, 1998, p. 154.

būtinai reikalinga, be ko jokiu būdu neapsieisi, norėdamas išlikti gyvas. Pilkos dūminės mažutytės pirkelės, pilkos mažutės klėtelės, pilki ir kiti trobesiai. Ir viskas mirštamai nuobodžiai, vienodai sustatyta“[2]. Visko tik tiek, kiek būtinai reikalinga. Tartume, kad asketiška, jei nebūtų skurdu. Bet ir tas *būtinai reikalinga* kiekvienam skirtingas. Skirtingai šviesos ir tvarkos. Skirtingai nešvaros. Skirtingai suprantama, kiek reikia man ir kiek kitam, kuris yra mano artimas, netgi brolis. Ar žmogus gali pasiaukoti dėl savo artimo, atsisakyti savo atskiro gyvenimo? Kokia tokios aukos prasmė? Kas yra meilė, kuri, nepaisant gyvenimo pilkumo, vienodumo, ištinka žmogų ir jį pakeičia? Ar iš tiesų tų mažutyčių pirkelių žmonės maži, mažutyčiai, jei sugeba taip stipriai jausti, jei juose pačiuose atsiveria ir kitos erdvės, nematomos ir nenumanomos, o pasaulis pasidalija į tą ir kitą, savyje, niekam kitam nepasiekiamą. Kaip tuose prie žemės prispaustuose žmonėse nubunda meilė? Vaižgantui rūpėjo svarstyti: „Katroji gi meilę tikroji: ar dvasių svyrimas, ar kūnų? Ar kūnai tik panaudoja dvasių krypsnį? Kurgi tad laukiamoji ar žadamoji meilė: dvasių harmonijoj, ar kūnų patenkinime? (82). Nesunku suvokti, kad Vaižganto klausimai platesni nei vaizduojamų žmonių rūpesčiai, kad jie universalūs, galėję būti svarbūs ir jam pačiam.

Laikas, kuriuo apysaka pradedama, „gerokai prieš panaikinant dvarų baudžiavas“, nelaisvas, suvaržytas, apribotas. Dvaro erdvė ir aplinkinių kaimų. Saveikių dvaro laukai, kurių dirbti suvarydavo žmones iš kelių apylinkės kaimų. Apysakos veiksmas vyksta Aušbikų ir Geišių kaimuose ir dvare, kur prievaizdauja Rapolas Geišė ir kur

[2] Vaižgantas, Rinktiniai raštai, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 70. Toliau cituojant puslapis nurodomas tekste.

nuteka Severija. Žemė yra tai, be ko negalėtų nieko būti. Ir atskirai negalvodami žmonės jaučia savo buvimą žemėje, gyvenimą ant žemės. Žemė kelia žmonėms ir nuolatinį rūpestį – jos reikia turėti, žemę reikia dirbti – ir savo, ir dvaro. Žemės rūpesčiai reikalauja nepertraukiamo žmonių judėjimo. „Mykoliukas bėga kaip įdygtas, krauna, mina, braukia, triūsia, pluša, – ar maža Pats-Pamarnecko dvaruose darbų lažininkams!“ Bet be darbo, be žemiškų rūpesčių, yra ir erdvės, yra pasaulis, – neaprėpiama bendrybė, efemerija. Erdvė, regima kaip kraštovaizdis, vėlgi ne tik esamas (vandenys, keliai, medžiai, akmenys…), bet ir žmogaus sukurtas ir toliau kuriamas darbu, žiūrėjimu-matymu, ėjimu-vaikščiojimu. Pasaulio refleksija pasirodo, kai *pasakotojui* reikia aiškinti Mykoliuko vidinę savijautą. Keičiasi pasakotojo balsas – reikia kitos kalbos nei pristatyti apysakos socialinei problemikai. Norint prabilti apie sielą, reikia susitelkti į žmogaus prigimtį, į tai, ko jam reikia, ko trūksta, kodėl neužtenka tik būti gyvam, kodėl jam reikia *ištaigų*, ryšių su kitais, grožio, jausmų, kodėl negerai vienam? Žmogui reikia, kad kažkas matytų ir jį esant, ir jį svarbų, kad pasergėtų, kad užjaustų. „Taigi tu nebe vienas pasaulyje, nors vienam akies mirksniui tu buvai reikalingas“. Ontologinis principas: nebe vienas pasaulyje. Artimu laiku lietuvių poezijoje šį principą išsakė ir Jurgis Baltrušaitis eilėraštyje „Ramunėlė“: „Vargui – takui pro rugienas / tavo žiedas – džiaugsmo kraitis. / Štai pasauly aš ne vienas,/ Jo bedugnėj ne našlaitis…“ Ramunės žiedas prasklaido našlaitiškumą – žmogaus pasauliui būtini ryšiai ne tik su žmogumi. Mykoliukas nuolat vienas, bet šypsosi; „šypsosi Mykoliukas visai ne šiam pasauliui“, šypsosi *kitam pasauliui*, su kuriuo bendrauja kitiems neregimu būdu; „kam jis pritaria, kas jam atsiliepia“. Kiti žmonės susidaro savo pasaulius. Lietuvių literatūroje pasirodo ne tik *kitas pasaulis*,

kaip to paties žmogaus pasaulio kita projekcija, bet ir *kiti pasauliai*: žmonės skiriasi vieni nuo kitų ir pagal savo pasaulių ribas. Vaižgantas, iš pirmo žvilgsnio (ir pagal jau įprastas klasifikacijas) – socialinių ir moralinių realybių vaizduotojas, yra ir prigimtinis simbolistas, turįs stiprią transcendentinę pajautą, pasaulio keliaklodiškumo nuojautą. Vincas Mykolaitis-Putinas, giliausio ir gražiausio lietuvių simbolistinės poezijos rinkinio „Tarp dviejų aušrų“ (1927) autorius, aiškino jo genezę ir gyvenimišku įspūdžiu, patirtu naktigonėje iš tėvo žiūrėjimo į liepsną. *Užsižiūrėjęs žmogus* mato ir ką kita nei tai, kas prieš jo akis. Mykoliukui Severijos dovanota juosta-šalikas yra neprarandamo ryšio su mylima mergaite ženklas, tvirtinantis to ryšio realumą ir kartu nerealumą. Simbolis yra ir realus, ir nerealus. Tik tą dvilypumą jaučiantis žmogus gali jausti ir *kitą pasaulį,* šypsotis jam tarsi realybei. Vaižganto meistrystė – *kitas pasaulis,* apie kurį prasitariama pačioje apysakos pradžioje, pagrindžia stiprią juostos-šaliko simboliką. Ir suformuoja skaitančiojo sąmonėje kažko ypatingo laukimą – negali būti, kad tas Mykoliuko „mažumas“ apimtų jį visą: „Kasdienis prastas valgis, truputis audimo ir kailių gėdai prisidengti kitam būtų buvę mažoka už tokį triūsą. Mykoliukui užteko. Ak, jis tik Mykoliukas, ne Mykolas, tai ir reikalai jo maži. Jis ir pats sau buvo kažin koks mažas, tikras – Mykoliukas“ (40). Ne, neapima Mykoliuko tas mažumas, menkumas, visko užtektinumas. Bendrasis pasaulis, atitinkantis „atliekamo žmogaus“ buitį baudžiaviniame Lietuvos kaime, apysakoje vis labiau skleidžiasi ir kaip *kitas* (arba vidaus pasaulis, kur žmogus yra aplinkybių neįveikiamas savo būties suverenas).

Dėdės ir žemės paralelė, reikšminga bendrajam apysakos koloritui: „Dėdė – tai ta pati tyli žemė: vaiso nesididžiuodama, nesigirdama“. Būtinybės principas,

veikti taip, kaip yra būtina. Kieta realybė, reikalaujanti iš žmogaus atsisakyti savo dalies kito labui, neišsidalinti, nes gyventi bus dar sunkiau. Atsisakyti savo dalies brolio, jo vaikų naudai, bet gal ir pačios žemės, kad ji nebūtų po kąsnį išdalyta, ribomis išraižyta. Nuo žemės vaikas visai atsiskirti negali, ne tik nuosavybė jį su žeme suriša. Motina nėra nuosavybė, motina yra motina. Taip ir žemė. Mykoliuko takas į paraistę, kur renkasi sodžius šventadieniais, kur Mykoliukas griežia savo negudrią, bet ir jam, ir kitiems pakankamą melodiją: „Kai noriu, rimtai dirbu, kai nenoriu, tinginiauju“; melodiją, kurią galima suprasti ir kaip negudrią laisvės „manifestaciją“: kai noriu, kai nenoriu… Visa žemė kaime kam nors priklauso, išskirstyta, bet yra ir lyg kokia erdvė, priklausanti visiems: ne tik keliai, bet ir atšlaimai, pakluonės, takas į kalną, takas į pakalnę, į paraistę, į paantvalnį. Mykoliukas ant ežios sėdi „lyg našlaitis, neturįs prie ko prisiglausti, nei motutės, nei mergelės, tai prisišliejęs bent dirvos motinėlės“ (41). Žemė kaip motinėlė, priglaudžiantį našlaitį. Tautosakiška, atskiriau nebent tai, kad prie dirvos motinėlės glaudžiasi suaugęs vyras, ne piemenėlis. Žmogaus našlaitiškumą lemia ne tik išorinės aplinkybės, bet ir prigimties jautrumas, kūrybiškumui palanki vaizduotė. Griežimas gamtoje, lyg pagilėjusi būsena sustiprina mintį apie *erdvę*: Mykoliukas griežia įsižiūrėjęs į erdvę, ne tą erdvę, kuri prieš jo akis, tik į tą, kuri jame pačiame“ (41). Muzikos, kad ir negudrios, svarba. Ritmo, kuris išreiškia ir pačios gamtos ritmą – ir griežėjas, kaip ir jo brolis žiogas, „čia pat žolyne drauge prisigaužęs“, „abudu į gamtos akordą“. Sustoti ten, iš kur – „tol matyt“, vadinasi, kur daug erdvės. Vaižganto žodžiais, tas „tol matyt“ atitinka „lietuvio liūdesį ir ilgesį“. Mykoliuko „skendėjimas“ savo paties skleidžiamuose tonuose, reiškia ir savo liūdesio, savo ilgesio išgyvenimus. Ir dar pačiam sau nesuvokiamą

Severijos trauką, išsakomą *erdvės rijimu*: „traukė erdvę į save, rijo ją <…>“ (45), metafora, reiškianti esybės traukimą į save visu kūnu, visomis pajėgomis. Pasikeitimas, jaučiamas viduje, skatina pakeisti ir buvimo vietą – Mykoliukas išeina į apluoką, (į netoli namų aptvertą vietą suleisti gyvuliams), užsiremia ant vartų. „Įsižiūrėjo dvasios akim į savąjį pasaulį, į paprastąją savo erdvę ir išvydo ten nebe tai, ką visados matydavo, kam šypsodavos. Bene pirmą kartą jis išvydo visą esamąjį ir būsimąjį savo gyvenimo pragarą.

Štai jis baigia tris dešimtis. Kiti tos eilės draugai jau savaimingai ūkį laiko, yra vedę, po vieną antrą klykiantį džiaugsmą susilaukę, o jis, Mykoliukas? Ko jis prigyveno?“ (55). Tarsi pažadintas meilės, Mykoliukas iš naujo į savo pasaulį įsižiūri ir pamato jame būsimąjį gyvenimo pragarą. Gyvenimą be savo gyvenimo. Bet ar trokšdamas savojo gyvenimo jis gali brolio „vaikus paleisti iš neturto į tikrąjį badą“ (56). Palikti viską broliui ir išeiti kitur? „Tada tektų išeit iš Aužbikų, iš tos paraistės, nuo to kalno, iš kur taip toli matyti…“ (57). Ne, Mykoliukas to negali padaryti, negali išeiti iš gimtosios vietos. Gimtoji vieta ir yra vieta, iš kur toli matyti, jei net ir ne nuo kalno. Vieta, kur atsiskleidžia ir išsiskleidžia *erdvės*, randasi *pasaulis* tas ir kitas. Kitas pasaulis labiausiai formuojasi iš ryšio su kitu, kita. Kito pasaulio apribus nužymi meilė. Vaižgantas įtikinamai vedžioja skaitantį erdvių ir pasaulių, susidarančių apie žmogų ir žmoguje, takais. Įtraukus į save tą, kuris ir pats į tave artėja, dvasine prasme *pasisavinus,* keičiasi erdvių santykiai, ryšiai: „Mykoliukas nieko nemąstė, tik žiūrėjo žiūrėjo į akeles, neatsitraukdamas, kaip pirma žiūrėdavo į savo erdvę. Dabar jis bus radęs naują erdvę, kuriai vėl šypsosi, kuria gyvens, dėl kurios nematys dienos vargų ir sunkumų“ (61). Taip Vaižgantas išsprendžia vidinį Mykoliuko konfliktą, jei ir ne visai sau suvokiamą, – bus

radęs naują erdvę ir jau jos nebepraras. Ir toliau charakteris vystomas atskleidžiant, kaip tai yra, kaip tai įmanoma, kad tarsi nieko neturinčiame, visai pašalės žmoguje susikaupia tokie dvasios turtai, toks tvirtumas. Patyręs, kad į Pukštus, pas Severiją jau atėjo piršliai, Mykoliuka lyg *apmiršta*, per jį tarsi pereina perkūno srovė, ir nebėra tokios „žemės“, į kurią jį galima būtų įkasti, kad ta srovė iš jo išeitų („gydymas“ trenkus žaibui). Mirties vaizdinys stiprinamas: mirė budėdamas, dar labiau mirė miegodamas. „Tada jis visiškai „ėjo iš šio svieto“, kažin kur tol tol, į nekrikštytų vaikų pragarus, kur nėra kančių, bet nebėra ir džiaugsmo; kur tuščia tuščia kaip jo širdyje“ (89). Jau ne pasaulis, jau *svietas* ir ėjimas „iš šio svieto“. Ta baugioji vieta, sutinkama ir lietuvių tautosakoje, – nekrikštytų vaikų pragaras, vieta, kur nėra kančių, bet nėra ir džiaugsmo. Negyva. Vaižgantas tiksliai brėžia vaizdo linijas – nuo mirties iki laidotuvių. Savo meilę gedėdami laidoja abu. „Dabar galvos jiem abiem nusviro ant krūtinių. Abudu tylėjo gerą gerą valandą, lyg gedulyje laidodami į šaltą šaltą žemelę tai, kas buvo jiems brangiausia ir skaisčiausia visame visame pasaulyje“ (90). Vaižganto stilistinis jautrumas: kartojimas, stiprinant būsenos išraišką: *tuščia tuščia, gerą gerą valandą, į šaltą šaltą žemelę. Žemelė* išplėtimas iki *pasaulio.* Vertikalės (į šaltą šaltą žemelę…) ir horizontalės (visame visame pasaulyje) sankirta. Abudu *gedėjo* ir *pagarbiai lydėjo*, ką buvo patyrę kaip visą esybę persmelkiantį džiaugsmą. Moters iniciatyva pirmai ir paskutinei glamonei, Vaižganto kaip menininko jautrumas tą glamonę įprasminti , netgi privesti iki ribos: „Ji visą save davė Mykoliukui ir tikrai būtų atsidavusi, kad tik jis būtų priėmęs“ (91). Mykoliukas suvokia esąs mylimas, apdovanotas turtu didžiausiu, ir reaguoja kitaip: „Mykoliukas tačiau švito švito; pasirodė ta pati senovinė šypsena ant jo lūpų; akys sublizgėjo pirmykšte svajone, – jis vėl tapo

ne šios žemės gyventojas, tik savo išsvajotosios srities, kurią mes proziškai vadiname – poezija, nes jos esmės nei jaučiam, nei suprantam. „Laimingas, jau ką čia besakyti! Jis dar kartą nukilo į tą sritį, ir to jam buvo taip sočiai gana, jog nė justi nejuto reikalo iš ten nušliaužt į žemybes kažko atsiimti. Ne, jis savo svajonei negalėjo taip atsimokėti kaip Geišė“ (92). Sankirta žemės, kur žmogui lemta būti žmogum, vadinasi, patirti ir kančią, ir džiaugsmą, ir švitimo, nors akimirkai tapimo *ne šios žemės gyventoju. Švitimo,* absoliučios būsenos stebuklas. Šiam stebuklui joks žmogus ir joks gyvenimas nėra per mažas. Žemybė, žmogaus žemumos, jos yra, gal ir neišvengiamos. Bet žmogus pasirenka. Ir išoriškai nelaisviausias žmogus turi šią laisvę, laisvę pasirinkti tarp *žemumos* ir švitimo, būsenos, kurią XX a. didieji (taip pat ir Greimas, Šliogeris, Geda) vadins *nušvitimu, lūžiu, esteze,* kai viskas staiga pasikeičia, kai tarsi susitinka kraštiniai būties momentai. Vaižgantas suartina mirtį, gedėjimą, „ėjimą iš šio svieto“ ir grįžimą, tapimą „ne šios žemės gyventoju“. Dar daugiau – Vaižgantas šią trapią giją nuveda toliau – į kūrybą, į poeziją. Į kūrybą ir telkiasi giliosios dvasinės būsenos, jų kaita, kurioje dalyvauja ir žemė, ir žemybės, ir dangus. Vaižgantas tarsi parodo, kaip prigimtinėje kultūroje ir tame gyvenime, kuris pilkas ir nuobodus, ir žmonėse, kurie maži ir tarsi vienodi, randasi aukštosios nušvitimo būsenos, kaip jos pereina (ar gali pereiti) į kūrybą. Apysakos prasminė ir vaizdinė kulminacija: „Atsikėlė abudu nuo suolo. Išsitempė Mykoliukas, dabar toks gražus, toks prakilnus, lyg dangaus arkangelas. Iš viso liesučio veido tryško įkvėpimas; tik tik nebesimatė kaktoje Mozės ragų. Akys švietė nežemiška meile ir dovanojimu visa visa, kas tik žemiška.“ Mykoliukas darosi stiprus, vyriškas: *stipriai stipriai* suspaudžia Severiutę, *stipriai stipriai* pabučiuoja į lūpas. Jame (kaip ir meilės dainoje: „Dainavo

savo širdyje savo meilės dainą Mykoliukas, įsikniaubęs į šiaudus“), pabunda iškalbumas: „Paskutinį kartą pagrosiu – tau, kaip per visą amžių tegrojau tau, tiktai tau ir saulei… dar miškui… dar pievai…“ (92). Taip, tai iš giliai, iš bendriausių sielos gilumų ataidintis sąskambis su šv. Pranciškum Asyžiečiu, su jo „Sesers Saulės giesme“, bet ne tik, su visa jo gyvenimo ir tikėjimo ideologija, su viso, kas gyva, pagarbinimu. Vaižgantas bendrino lietuvių pasaulėjautos gamtiškumą, vadinamąjį panteizmą, su krikščionybės tekstais ir autoritetais, jausdamas, kad visa yra viena. Jam natūralu buvo ištarti, kad dvasinio įkvėpimo nušviesto Mykoliuko kaktoje tik tik nebesimatė Mozės ragų. Jam natūralu nušvitusio Mykoliuko gražumą ir prakilnumą lyginti su dangaus arkangelu. Tuo būdu lyg motyvuojamas stiliaus aukštumas, prakilnumas. Patyręs nušvitimo būseną, susitaikęs su likimu, Mykoliukas, nė valandėlei nepadėdamas nuo kaklo Severijos jam užrištos juostos-šaliko, atgroja jos vestuvėse. Yra tikras, kad ją „vieną vienatinę per visą amžių mylėjo, tebemyli ir niekados niekados nesiliaus mylėjęs“ (93). Atsakoma ir į klausimą, *katroji gi meilė tikroji: ar dvasių svyrimas, ar kūnų?* Ir tai, ir tai. Pabudusi dvasia geidžia kūno. Mykoliukas ima švisti, lyg prisikelti Severijos paglamonėtas, pabučiuotas į skruostus, kaktą, lūpas. Ir pats bučiuoja Severiją „į pat lūpas“. Lūpos, lūpų lytėjimas yra intensyviausias ir atviriausias dvasios veikimas kūnu, kūniškai.

Jausmo likiminė potekstė (visa, kas galėjo įvykti, yra jau įvykę) dar sustiprinama ir patvirtinama simboliniu skripkelės stygų trūkimu. „Griežė ne vestuvininkams – jai griežė. Griežė lig išnaktų. Tad ūmai pasigirdo svečiams skaudus balsas – brrrn, ir suprato, jog skripkuotojas savo stygas perdilino. Mykoliuko skripkelės trūko stygos“ (93). Iki tos akimirkos veiksni, aktyvi *skripkelė* ir kaip simbolis nebetenka *balso.* Iškyla

kitas simbolis – *juosta-šalikas.* Abu daiktai-simboliai, *lygios šventenybės,* kabo klėtelėje – tarpusienyje, kur jam tepriklauso viena siena, kabo abipus nuo seno kryžiaus nukabintos Dievo kančios. Aktyviųjų simbolių pasikeitimas reiškia ir „Dėdžių ir dėdienių“ prasminio bei kompozicinio plano pasikeitimą. Mažiau erdvių, mažiau vidinės refleksijos, daugiau reikšmių žemei, jos dirbimui ir darbams, gamtos laikų ritmui. Apysakos aktyvioji, siužetinė tėkmė lyg išsekusi, svarbiausias Mykoliuko gyvenimas lyg užsibaigęs. Dalimi „Dzidorius Artojas – dėdė Mykolas“ prasideda paskutinis gyvenimo etapas – kas dar gali įvykti, kai visa jau yra įvykę, kas gali įvykti po prisikėlimo, po dvasinio nušvitimo. Jau ne Mykoliukas, jau Mykolas, dėdė Mykolas – Dzidorius Artojas. Iki Dzidoriaus Artojo Mykolas Vaižganto vedamas savitai transformuojant šv. Izidorių, garsėjusį darbštumu ir pamaldumu. Jam besimeldžiant jaučiai ar arkliai patys arę ir akėję. Lietuviškose krikščioniškųjų legendų versijose tikima, kad Izidorius buvęs artojas. Sulietuvintos jo vardo formos: Dzidorius, Dzidas, aukštaičių – Zidariukas. šv. Izidorius, laukų globėjas, jo skulptūrėlės statomos pakelėse, prie dirbamų laukų. Vaižganto Dzidorius yra persmelkęs šv. Izidoriaus vaizdinį. Šio šventojo turinys „Dėdėse ir dėdienėse“ tarsi iš naujo sukurtas, papildytas lietuviškais akcentais. Jų neįmanoma atskirti nuo gamtos, žemės, nuo žmogaus ir žemės santykių. Likusios gyvenimo pusės vaizdavimas labiau suderintas su gamtos, žemės vaizdais. Skyrius „Dzidorius Artojas – dėdė Mykolas“ pradedama kaimišku vėlyvosios vasaros, vasaros jau po vasaros vaizdu. Jau pamažėję lauko darbų, belikusios bulbės, vėlybieji vasarojai, nespėję laiku prinokti. Piktžolių vislumas – jau „išvedžiojo po dvejus vaikus ir trečiuosius štai yra pradėjusios“, aprūpinusios savo veislės ateitį (95). Jautri užuomina į dėdes ir dėdienes – iš dalies savo žmonių visuomenės

tvarka atima teisę į šeimą, vaikus, dalis stiprių žmonių lieka bevaikiai, silpsta giminė. Instinkto stiprumu dėdės kabinasi į brolių vaikus.

Atrodo, kad žemės vaizdavimu Vaižgantas priartėja prie Žemaitės, bet gali būti, kad tai, kas jiems abiems atrodo bendra, yra už jų, slypi prigimtiniuose vaizdiniuose: „Rytas neūkanotas. Tai tik rūkas. Jo dabar vis dažniau randasi, naktimis pradėjus vėsti. Pūrioji žemelė, pervasar pradarbus praželdžius, pagaliau pailsus prakaituoja, net jai akelės rytais aptemsta; lyg tankiu šydu jos veidelis ima dengtis nuo per šviesaus vasaros metu dangaus, neva nuo per skaisčios saulutės. Dengtis dengias, tik vis dar nenoromis, nes saulė dar galinga, dar netesėsi kaip reikiant nuo jos užsidengti. Šyptelės, rytą pakirdusi, ir ima rūkai skirtis, ir atsišiepia jai pati žemė. Jos prakaitas ima nuo kaktos, nuo veido džiūti, lyg Laumei nubraukiant jį spalvotąja savo juosta“ (95). Tikslumas: skirtis tarp ūko ir *rūko.* Malonybinis žemės vardas – žemelė. Priderinti ir kiti vaizdiniai – *akelės, veidelis*; tik Žemaitė tartų *saulelė,* o Vaižgantas – *saulutė.* Kalbos gyvumas, judrumas, savita ekspresija: *pervasar pradarbus praželdžius.* Taip išsitaria tik rašytojai, kurie žemę ir saulę mato kaip objektus, neatskiriamus nuo žmogaus gyvenimo, o ne kaip neutralų foną. Tai *bobų vasara*, paskutinieji „gamtos šyptelėjimai“. „Lygu gražios, ketvirtąjį kryželį įpusėjusios moteriškės: ji ūmiau, nors tik tam kartui, susuka galnas“ (96). Erotinė energija nenustoja pulsuoti. Atrodo, kad vėl vaizduojama ta pati Aužbikų paraistė, kur kadaise skripkavo Mykoliukas ir rinkdavosi kaimo jaunimas, kur šoko ir Severija. Slėnio skardyje, „pačioje patekančioje saulėje pradėjo atsirasti vienas, vis tas pats intapas“ (96). Ilgai girdėtis tik neapsakomos rūstybės pilnas balsas. „Rodės, lyg visa paraistė pilna balsų, dirvos pilnos artojų, o tearė tik tas vienas“ (96). Ir tas vienas , tas „jis

pats“ pasirodo negreit. Svarbiausi yra jaučiai, jų didžiuliai ragai palyginami su Čiurlionio paveikslo ožragiais. Misterija, kurioje susijungia gamta, žmogus, jo kūrybingumas. Orė iš esmės paslaptinga, misteriška. Skverbimasis į žemę, žadinant jos galias, parengiant ją sėklai, daigui. „Man taip gera arti ar šiaip jau kas dirbti“, – sako jaunesnysis Rapolo Geišės brolis Dovydžiukas. Vaisinga, kas dirbama su meile, su gerumu. Dėdei Mykolui – Dzidoriui Artojui tarsi drovu savo gerumo, jis uždengiamas šiurkščiais žodžiais, bet iš jaučių išvaizdos ir elgesio matyti jo meilė gyvuliams, rūpestingumas; net *akstino,* vinies botkočio gale nėra. Tas pats Mykolas po trisdešimties metų, panaikinta baudžiava, gyvenimas laisvesnis, bet jo tarsi ir nepalietęs. Leidžiasi į save, bet jau ne į kitą savo pasaulį, bet tarsi lenda į kiautą. Kitas žmogus, lyg praradęs savo pirmykštę sielą, kurią savo meilės instinktu buvo supratusi ar bent atspėjusi Severija. „Antros tokios nė negalėjo bebūti pasaulyje“ (102). Tad ir žmogaus gyvenimas nebegali tęstis tokiu pačiu lygmeniu. Ir tik ypatingomis akimirkomis, tarsi pagautas šventumo, Mykola grįždavo į savo sielos aukštį, pasiekdavo tokį vidaus turinį, „kuris kiaurai peršviečia visą kūną – sielos žievę“. Artimumu ariamai žemei, jauteliams, kurie neina tolyn net nuo jo miegančio, Dzidorius Artojas atlieka sau pačiam nežinomą, tik instinktyviai nujaučiamą užduotį – išlaikyti žmogaus ir gyvūno ar gyvulio tarpusavio ryšį, lyg kokį „supratimą“, pasirengimą vieni kitus ginti. Bendroji, krikščioniškoji šv. Izidoriaus ir šv. Pranciškaus linija tarsi papildoma lietuvišku turiniu. Galime geriau suvokti ir sakralinės lietuvių tautodailės transformacijas, kaip tradiciniai krikščionybės šventieji virsta ir lietuviškais „šventuoliukais“. Artojystė, žemės arimo pirminė poezija su laukų globėju šv. Izidorium siejama ir lyg

kokių pirminių ryšių. Julijonas Lindė-Dobilas buvo įsitikinęs, kad artojas-artojėlis yra lietuvių pasaulėvokos atrama.

Mykoliuko – Dzidoriaus Artojo siužetinės linijos pabaiga yra kelia-prasmė. Tarsi ir guodžianti – po didžiojo sukrėtimo gyvenimas lyg nurimsta, skleidžia ramybę: ir jaučiai, laukiantys savo šeimininko prisilietimo, kad būtų ramiau, sudaro jam draugę, malšina vienišumą, turtina skurdų gyvenimą. Bet ir grįžtama į pačią skaudžiausią akimirką, kai Mykoliukas tarsi leidosi į pragarus, kur nėra kančių, bet nėra ir džiaugsmo. Šią psichologinę situaciją primena paskutinis sakinys: „Vienodai, be negandų ir be džiaugsmų, nemušamas ir nemaloninamas, dėdė varė jau sekmą dešimtį." Mykolas patiria dvasios nušvitimą, išsaugo vienišojo orumą, bet dar labiau pasitraukia nuo žmonių, išeina iš visaverčio žmogaus gyvenimo.

Vaižgantas daug ką darė spontaniškai, intuityviai. Pirma intuicija, o paskui, dažnai ir tik po kurio laiko bandė apmąstyti, suvokti ir tai, ką darė, ką ir apie ką, kodėl rašė. Tad vėl prisieina grįžti prie Vaižganto atsakymų į „Naujosios Romuvos" anketą (1932): „Mano emocijos visai nemoderninės. Moderninės mane pražildė trijų dešimtų trejų metų. Teko per daug pykti, per daug spyriotis, visa siela sirgti; teguodė ir tegaivino mane balanos gadynė: aš, kaip ir Katkus, tesame savo gimtojo krašto, savo tautos, savo velėnos sliekai. Aš nieko daugiau nenorėjau, jokio kito uždavinio nenujaučiau, kaip leisti per save, per kultūrintą sielą ir protą primityvųjį savo giminės būdą

ir padaryti jį aukštesnei kultūrai paruoštą, kaip sliekai kad paruošia bergždžią žemę dirvožemiui.

Kone nuo pat kūdikystės lopšio ir iki pasenusio lazdos aš nieko tiek konkrečiai nemylėjau, deja, nė paties pono Dievo, prisipažįstu, nors ir be to prisipažinimo visiems tai aišku, kiek slieko širdžia tą velėną, po kurią aš štai jau septintą dešimtį metų landžioju <…>“.

Nuo „Dėdžių ir dėdienių“ jau buvo praėję du dešimtmečiai. Vaižgantas norėjo pasisakyti apie save, apie savo siekimus, nenutoldamas ir nuo raštų žodyno, nuo sukurtų žmonių vidaus turinio. Baudžiavos panaikinimas laisvino. Laisvesnis, geresnis tapo ir Mykoliuko brolio šeimos gyvenimas. Bet jo paties gyvenimo ritmas nepasikeitė. Lyg amžinesnis, mažiau priklausomas nuo išorinių sąlygų, tad menkiau jomis ir tegalintis pasinaudoti. Mykoliuko siela priklausė lyg kokiems tautos dvasinės kultūros ištekliams, glūdintiems giliau. Iš ten kilo tautosaka, spontaniški intymumo išpažinimai, atnaujinantys kalbą, kaip tai galėjo daryti ir Mykoliuko meilės daina. Kiekvienoje tautoje ir kiekvienoje kultūroje turi būti nuošaliųjų, lyg atsiskyrusių nuo žmonių, bet priartėjusių prie to, kas ne iš žmonių, bet žmonėms, žmoniškumui. *Sliekas,* – sako Vaižgantas. Ir plėtoja jo temą: „<…> aš, kaip ir Katkus (kalbama apie Mikalojų Katkų, „Balanos gadynės“ autorių), tesame savo gimtojo krašto, savo tautos, savo velėnos sliekai.“ Išorinė motyvacija – sliekai paruošia bergždžią žemę dirvožemiui. Vidinė motyvacija – tai yra *mano, man*: nieko tiek nemylėjau, kiek *slieko širdžia* tą velėną… Metafora, kuri *slieką* perkelia į širdies teritoriją. Žmonių dvasia, neabejotinai maitinama prigimtinės kultūros, turi būti ruošiama aukštesnei, universalesnei kultūrai, atpažįstamai Europoje,

pasaulyje. Vaižgantas ir apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ (kaip ir „Nebylyje“) kuria lietuviškosios realybės, lietuviškosios *savasties* branduolį ar net centrą, kuris gali būti atpažįstamas ir pagal universaliuosius principus: gamtos refleksijos, vidiniai išgyvenimai, jausmo konversijos į dvasines vertybes. Dzidoriaus Artojo orėje yra ir aiškios simbolikos, vedančios ir iki Čiurlionio, bet išlieka ir artimumas tam procesui, kurį atlieka sliekai. *Velėna* – ir vieta, ir vaizdinys, kur tarsi susitinka ir žmogus, ir sliekas. „Patraukia, ir žagrė lyg pati savaime ima toliau riekti rugieną ir versti plačią bei storą velėną“ (98). Žagrė, arianti „lyg pati savaime“ yra ne tik gili nuoroda į šv. Izidorių, bet ir į slieką, savaime, be kokių *akstinų*, dirbanti ir sau, ir žemei būtiną darbą.

Ir dar vienas kultūrinis žingsnis – ir Vaižganto vertinta Salomėja Nėris pasiremia jo įdirbiu, jo *slieko širdies* metafora. Praėjus dešimčiai metų po Vaižganto atsakymų į „Naujosios Romuvos“ anketą, šaltą Ufos viduržiemį Salomėja Nėris parašo eilėraštį „Maironiui“, paženklintą ribinių išgyvenimų, išpažinties intonacijomis. Maironio vardas, kreipinys į Maironį priartina ir Vaižgantą, daro galimą aliuziją į jį. Eilėraščio pabaiga:

Ir nenoriu sau geresnio nieko,
Tik prie žemės prisiglaust brangios,
Būti tėviškės arimų slieku,
Mėlyna rugiagėle rugiuos.

Salomėjos Nėries gilusis perkeltinės prasmės geidimas „Būti tėviškės arimų slieku“ gali būti suvoktas ir kaip vaižgantiškoji pasija. Tikriausiai poetė Vaižganto

atsakymus „Naujojoje Romuvoje“ buvo skaičiusi, bet nebūtina ieškoti tiesioginio sąlyčio. Metafora *slieko širdis* tarsi lengvina *slieko* įsibuvimą poetinėje kalboje, įtvirtina unikalų rimą: *nieko-slieko.* Sukuriamas dvipolis žemumo (žemiškumo) ir aukštumo (dangiškumo, dvasingumo) vaizdinys: *arimų slieku – mėlyna rugiagėle*. Bendroji atrama – žemė, žemės gimtumas, savumas, laisvas priklausymas, laisvas įsipareigojimas jai – išlaisvinantis, atveriantis sielos gelmes.

Rūta Janonienė

„Dėdės ir dėdienės“: teksto vartaliojimas

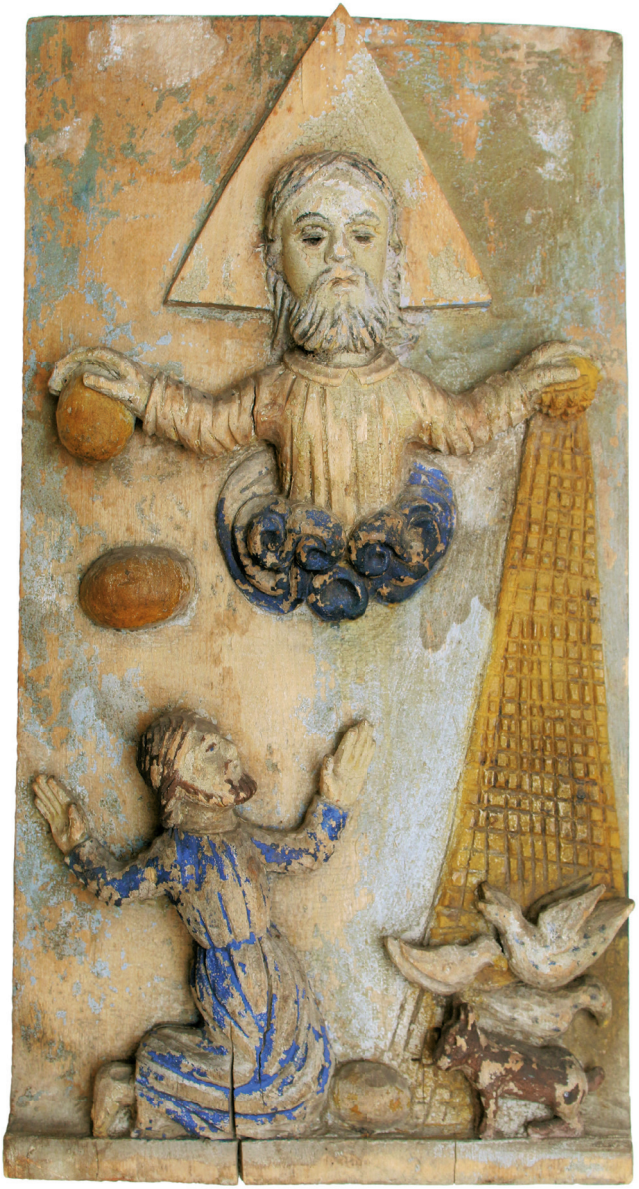

Nežinomas liaudies meistras, „Šv. Pranciškus ir Dievo Apvaizda“,
XIX a. pab., iš Juozo Tumo-Vaižganto kolekcijos,
Maironio lietuvių literatūros muziejus, MLLM MD 10402.

Iš mokyklinių laikų apie „Dėdes ir dėdienes“ atmintyje liko nedaug – tik fragmentais atmenama pasakojimo linija ir kažkoks bendras (kaip pasirodė dabar – labai klaidingas!) supratimas, kad tai pasakojimas apie socialinę neteisybę ir nelaimingą meilę. Apie meilę, žinoma, čia kalbama, bet tikrai ne taip banaliai, kaip atrodė – esą dėl turto ir geresnės socialinės padėties Severija ištekinama už seno nemylimo vyro ir turi išsižadėti jauno ir mylimo.

Ryškiausias jaunystėje įsiminęs žodis buvo „krembliai“ – nebuvau girdėjusi taip vadinant grybų, bet tas žodis toks raiškus, toks traškus, taip tiko gardiems Severijos patiekalams apibūdinti, kad įsiminiau jį ilgam. Be abejo, su krembliavimo smagumu susijusios ir asmeninės mano, aistringos grybautojos, asociacijos… Labai džiaugiuosi, kad grįžau prie šio kūrinio dabar, nes atradau sau daugybę naujų, anuomet nepamatytų ar nesuprastų dalykų. Todėl, perskaičius knygą vieną kartą, po kiek laiko atsiverčiau ją dar kartą. Ir dar. Iki dabar nepaliauju, Vaižganto žodžiais tariant, „vartalioti“ apsakymo savo sieloje, įžiūrėdama vis naujų jo briaunų ir prasmių, tyrinėdama tekstą, tarsi didelį daugiasluoksnės tapybos paveikslą.

Apie dailę

Pirmiausia man norėjosi truputį pažaisti – pasižiūrėti, kiek „Dėdėse ir dėdienėse“ atsispindi tautodailė ar profesionalioji dailė, juk žinoma, kad grožinės literatūros kūriniai gali būti iškalbingi ir vis dar ne iki galo išnaudoti dailėtyros šaltiniai. Juozas Tumas-Vaižgantas labai domėjosi daile, turėjo sukaupęs nemažą liaudies meno ir profesionalių lietuvių dailininkų kūrinių rinkinį (turėjo ir porą jo labai mėgto ir vertinto Mikalojaus Konstantino Čiurlionio paveikslų). 1918 m. Vaižgantas rašė: „Grumtynėse dėl tikrų ir pasvajotųjų laisvių ir teisių, neišskiriant nė teisės sauvalioti, bijau, kad mes netaptume laukiniais. Ir kad taip neatsitiktų, aš tematau vienintelį tikslą – mylėti dailę“[1]. Reiktų dar priminti, kad rašytojui dailė ir muzika buvo neatsiejamos to paties kūrybiškumo formos.

Pačiame paviršiniame „Dėdžių ir dėdienių“ sluoksnyje, pasakojimo gijoje, tiesiogiai paminėtų meno kūrinių ar architektūros paminklų nedaug rasime. Tiesa, nors ir pakeistu pavadinimu, paminėtas Pac Pomarnackio Saveikių (iš tikrųjų – Savičiūnų) dvaras, kurio griūvantis medinis gyvenamasis namas ir dar keletas pastatų ar jų liekanų iki dabar tebestovi Anykščių rajone. Aplinkui dvarą išsidėstę Daujočių, Kalniečių (Aukštųjų Malaišių), Netikiškių, Malaišių, Degsnių ir kiti kaimai, matyt, bus tapę apysakoje minimų Aužbikų, Geišių, Tilindžių kaimų prototipais. Keletą kartų

[1] Juozas Tumas, „Pamėgkime dainą-dailę!“, *Lietuvos aidas*, 1918, nr. 140 (180), p. 2; [žiūrėta 2019-10-16]. Prieiga internete: http://www.epaveldas.lt/recordImageSmall/LNB/C1B0003846283?exId=66532&seqNr=2

pasakojime paminėta medinė bažnyčia (iš detalių, pavyzdžiui, iš paminėtos vidų visu perimetru juosiančios galerijos, atpažįstame, kad tai Svėdasų bažnyčia, kuriai priklausė Savičiūnų dvaras su kaimais), užsiminta apie Troškūnų bernardinų vienuolyną. Skurdžioje kaimo aplinkoje vienintelės meno kūrinių buvimo vietos – švari ir išdailinta Severiutės mergautinė klėtelė, kurios sienas puošia „penketas grafikos paveikslų: Dievo kančia, palaiminimas tiems namams, šv. Jurgis vaduoja karaliūnaičią, šv. Brigita ir dar kažin kas. <…> O viduryje gražiai atsišvietė savo geltonumu didelis šiaudų „sodelis“ ir didelė „šv. Dvasia“ ar karvelis, padarytas iš žąsies kiaušinio“[2] (31) ir pasenusio Mykolo klėtis, kurios „Sienoje kabojo nuo patręšusio kryžiaus nukabinta didžiulė Dievo munka (kančia), didžioji dėdės šventenybė“ (54).

Bet tai ne viskas. Tekste esama gilesnio klodo – subtilių užuominų į meno kūrinius, kurios skaitančiojo vaizduotėje per asociacijas paryškina žodžiais kuriamą vaizdą. Vienas iš gražiausių epizodų – tekančios saulės šviesoje jaučiais ariančio Mykoliuko scena, lyginama su M. K. Čiurlionio paveikslu: „Iš pradžių ilgokai tematyti beveik nekrutą keturi didžiuliai ragai, lyg Čiurlionies paveiksle ožragiai“ (49). Tikriausiai rašytojas turėjo omeny „Zodiako“ ciklo paveikslus „Jautis“ ir „Ožiaragis“. Įdomu, kad čia pat, kitame sakinyje, pats Vaižgantas šią poetišką viziją pertraukia lyg paversdamas juokais: „Tau rodos, lyg iš už kalno eitų dvi tuojau puodus krosnyje kilojusios moterys, dabar iškeltomis šakėmis baidydamos tai, kas jas patrameno ir nubėgo į raistą: / – Bū, bū, įdursiva!“ (49). Bet čia Vaižganto pokštai – pats skaitytojas turi pasirinkti, kaip galvoti,

[2] Čia ir kitur cituojama iš leidinio: Vaižgantas, *Dėdės ir dėdienės*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

su kuo tuos jaučius lyginti – ar su Čiurlionio paveikslu, ar su bobų iškeltomis šakėmis. Tame pačiame skyriuje yra ir kitas palyginimas – Mykoliukas lyg šv. Izidorius Artojas. Tai viduramžiais gyvenęs ispanas, tarnavęs pas ūkininkus ir pagarsėjęs doru gyvenimu bei artimo meilės darbais, laikomas artojų globėju. Jo kultas nepaprastai plačiai paplito ir Lietuvoje. Paveiksluose, kurių gausu buvo mūsų bažnyčiose, šv. Izidorius paprastai buvo vaizduojamas ariantis jaučiais, lydimas angelo. Vis dėlto, rašo Vaižgantas, šventojo globėjo vardu praminę Mykolą žmonės „širdingai būtų pasijuokę, jei kas būtų įsižodęs, nujau, bene ir patsai pravardžiuojamasis yra šventas? Kur tau <…>“ (51). Ir vėl skaitytojui reikia rinktis, ar tikrai toks jau juokingas Mykolo palyginimas su šventuoju. Prie šventumo temos dar grįšiu.

Dabar noriu aptarti trečią, giliausią, palyginimo su daile aspektą – vaizdus ir vaizdinius, kuriuos rašytojas sukuria pačiais žodžiais. Šalia jautriai, romantizuotai perteiktų gamtos vaizdų, šalia išraiškingų ir taiklių portretų, esama ir keletas simbolinių vaizdų. Man didžiausią įspūdį paliko dvi scenos, manau, turinčios didelę reikšmę viso kūrinio suvokimui. Pirmoji – tai Rapolo mirties (nunuodijimo) scena: „Ligi tik dėdė karšinčius ūmai susirgo, ir jam tokiu greitumu pačiu geruoju arkliu iškurnėjo kunigo, ant Geišių namų tyliai nusileido šmėkla. Lyg juodas juodas šikšnosparnis plačiai virš viso rūmo iškėtė šikšninius savo sparnus ir nebejudėdamas įsmeigė savo vyzį kiaurai per stogą, per lubas į vidų. Ir visi, kas tik namiškių viduje buvo, ėmė justi, kaip žaliai geltonos, lyg katės tamsoje, akys įsirėmė kiekvienam stačiai į sąžinę“ (87). Neprisimenu kito panašaus kaltės ir nuodėmės jausmo perteikimo literatūroje, išreikšto tokiu sugestyviu vizualiniu simboliu. Beje, tie išskleisti juodi sparnai man šiek tiek primena dar

vieną Čiurlionio paveikslą – 1909 m. sukurtą „Demoną“. Kita pasakojimo vieta, perteikianti stiprų vaizdo simbolizmą – artojo Mykoliuko akimis pamatytos minios bažnyčioje aprašymas: „Jam ir visa bažnyčia ne atskiras epizodas, tik tos pat žemės sklypas. Dešinėje – juodas baras, lyg jo paties tik ką suartas pūdymas; tai vienaplaukių vyrų galvų. Kairėje – baltas baras, lyg tik ką pražydusių ramunių pieva; tai moterų baltagalvių. O per vidurį – tuščia ežia, kurios nei vieni, nei antri neperžengia. <…> / Juoda, pilka, balta. Kaip stebėtina viena tarp gamtos ir jos gyvių“ (92). Šis palyginimas, paremtas labai konkrečių vaizdų keliamu įspūdžiu, talpiau nei žodžiai išreiškia šventą žmonių ir jų žemės ryšį – idėją, kuri ryškia linija brėžiama visame apsakyme.

Tad jei reikėtų „Dėdžių ir dėdienių“ autorių priskirti kuriai nors meninių bendraminčių kompanijai, pasirinkčiau XIX a. pab. neoromantizmo dailininkus, žinoma, jo mėgtą Čiurlionį, taip pat Ferdinandą Ruščicą, kurio drobių simbolizmas, pavyzdžiui, garsioji „Žemė“, turi daug bendro su Vaižganto kūryba.

Apie kultūrą

Jei sutinkame, kad Vaižganto kūrinys nėra tiesiog perpasakotas „vaizdelis iš gyvenimo“, jei po realistiškai piešiamais portretais bandysime įžvelgti simbolinę prasmę, turėsime klausti, apie ką iš tiesų šita istorija. Geriau įsižiūrėjus į du pagrindinius apysakos veikėjus vyrus – Mykolą ir Rapolą – apysakos kompozicijoje galime pastebėti jų kuriamą keistą atvirkštinę simetriją, kuri verčia suklusti ir šiuose personažuose ieškoti

užkoduotų gilesnių prasmių. Jau vien abiejų vyrų vardai, iš pirmo žvilgsnio tiesiog įprasti krikščioniški vardai, geriau pagalvojus, nurodo tam tikrą giluminį bendrumą – abu jie skirti arkangelų, dangiškų būtybių, Dievo pasiuntinių garbei. Norint, galima būtų netgi rasti tam tikrų Šiukštos ir Geišės būdo bruožų ar poelgių sąsajų su jų dangiškaisiais globėjais. Tačiau grįžkime prie tiesioginės pasakojimo linijos. Tiesą sakant, jau pačioje pradžioje Vaižgantas pats užsimena apie šių dviejų vyrų paveikslų bendrumą: Aužbikų Šiukšta Mykolas tiesiog apibūdinamas kaip Geišių Geišės Rapolo „antrininkas“ (6). Galbūt jų paveiksluose yra daugiau bendrumo, nei skirtumų ir priešybių, neretai akcentuojamų apysakos interpretacijose. Čia paminėsiu tik kelias paraleles. Abu jie yra valstiečiai, sąmoningai atsižadėję savo ūkio dalies brolių naudai (nesvarbu, kad skirtingom aplinkybėm). Pirmoje pasakojimo dalyje Mykolas vaizduojamas kaip geriausias brolio vaikų draugas, antrojoje dalyje neišskiriami tampa Rapolas ir jo brolio sūnus Adomėlis. Pirmoje dalyje tijūnas Rapolas plūsta ir keikia prižiūrimus baudžiauninkus, bet nepiktai, nes širdyje yra geras, užjaučiantis ir žmones mylintis, antroje dalyje – artojas Mykolas lygiai taip baisiausiais žodžiais koneveikia jaučius, kurių iš tiesų skaudžiai nemuša, juos rūpestingai prižiūri, šeria ir glosto. Abiem atvejais po išoriniu grubumu ir šiurkštumu slepiasi jautri ir pažeidžiama žmogaus siela. Iš tiesų abu šie vyrai yra truputį kitokie, išsiskiriantys vien buityje paskendusioje kaimo bendruomenėje. Mykolas dėl poetinės sielos jautrumo ir prigimtinio polinkio į muziką po sunkių fizinių darbų (nors šie jo, muzikanto, darbai aplinkinių yra menkai vertinami) lyg nevalingai ima į rankas savo susikonstruotą smuikelį ir griežia – tai yra ne tik jo kūrybiškumo, bet ir sielos laisvės išraiška. Jo muzika „pagauna sielas, užburia jas ir nebepaleidžia jų iš savo srities ne

tiek savo dailiškumu, kiek tuo sielai tinkamumu“ (10). Rapolas gi visai nelinkęs į rankų darbą, yra neūkiškas ir tingokas (nors savo tijūno pareigas atlikdavo su tikru pašaukimu, stropiai ir sąžiningai), tačiau kartu tai „protingas beraštis“, turintis įvairiausių žinių, mokantis daugybę pasakų, be to, besidomintis Lietuvos istorija. Štai labai charakteringas epizodas, atskleidžiantis Rapolo ir eilinių kaimo žmonių kultūros skirtumus: „Pagaliau vieną kartą, sėdėdamas gale stalo, šitaip prakalbo su Dovydžiuku.

– Tu, kvaily mažasis! Ar tu žinai, kas buvo Gediminas? Ne tavo galvai tai žinoti! Tai buvo Didisai Lietuvos Kunigaikštis. <…>

Dovydžiukas, įsinešęs vidun visą naštą pakinktų taisyti, piktai atšovė:

– Ajau! Yra man laiko žinoti visi tavo Gadaminai ar Gydominai! Štai žiūrėk, visks sutrūkę, visi kinkymai virveliniai, ir tie jau supuvę. Rišu rišu, ir galo nėra. Reiktų šikšninių“ (14).

Įdomu, kad Mykolo, kaip menininko, paveikslas ryškiai skleidžiasi pirmoje apsakymo dalyje, bet staigiai nutraukiamas Severijos ir Rapolo vestuvių dieną, o Rapolo, kaip nenuilstančio pasakotojo, kuris „žinojo ir pasakyti mokėjo daug įdomybių“ (72) paveikslas ryškiau piešiamas antroje dalyje. Jei Rapolas būtų ragavęs mokslų, ko gero, būtų galėjęs tapti rašytoju, nes „Buvo numanu jo sieloje esant kažin kokios neramybės, kurios jis tačiau niekam nepasako ar nemoka pasakyti“ (72); „ Pilnas išminties, ūkio ir gyvenimo žinovas, jis buvo tikras instruktorius ir filosofas“ (77). Jam visiškai svetimas siauras egoizmas, nes viso sodžiaus ar net viso krašto gerovės reikalai ir dalykai jam rūpėjo ne mažiau, nei kasdieniai savo ar brolio ūkio rūpesčiai. Vis dėlto, gražiausiai atsiskleidžia jo draugystė su mažuoju sūnėnu Adomėliu, kuriam „dėdė karšinčius“

duodavo to, ko niekas kitas nemokėjo duoti – pasakų ir rimtų kalbų (83). Žinoma, ne kartą Vaižgantas Geišę pertraukia per dantį kaip tinginį, nes „Žmonių akyse Rapolas buvo tikrai išdykęs – vengė mažiausio darbelio, kaip žydas per šabą“ (76). Tačiau manau čia vėl reikia būti budriems ir nesutapatinti savo (ir Vaižganto) vertinimo su „žmonių“, t. y. valstiečių minios, požiūriu, nes kitu atveju turėtume pripažinti, kad grynai intelektinė veikla palyginti su bulvių sodinimu ar šieno grėbimu yra niekai ir tinginystė. Galima tik nutuokti, kad beraščio Rapolo išminties šaltinis bent jau iš dalies buvo dvaras, kuriame jis praleido didelę dalį gyvenimo. Taip Vaižgantas netiesiogiai pripažįsta dvaro kaip kultūros židinio reikšmę.

Taigi galime sakyti, kad pagrindiniuose vyrų paveiksluose Vaižgantas įkūnija Dievo duotąjį, prigimtinį kūrybos, meninės pagavos elementą (Mykolas) ir intelektinį, žiniomis bei išsilavinimu pagrįstą kultūros pradą (Rapolas). Šie du pradai yra labai skirtingi, iš esmės netgi priešingi, bet kartu tam tikra prasme vaizduojami kaip veidrodinis vienas kito atspindys.

Severiutės paveikslas (ypač pirmojoje apsakymo dalyje) savaip papildo šviesųjį liaudies kultūros pradą savo prigimtiniu polinkiu į grožį, savo sugebėjimu sukurti jaukius ir šiltus namus. Klaidinga būtų jos švarioje, džiovintais žolynais kvepiančioje klėtelėje su šventaisiais paveikslais ir šiaudų sodu, su „žaliai geltonomis gėlėmis“ išmarginta indauja ir skrynia, su audinių rietimais, su „išdrožinėta piešiniais ir paįvairinta kiaurinėmis“ kėde matyti tik materialiąją lietuvių kaimiškosios buities pusę, nes visuose paminėtuose dirbiniuose, jų puošyboje, slypėjo ir poetiškumo pradas, lietuviškosios pasaulėžiūros simboliniai ženklai.

Apie meilę

Be abejo, šiame apsakyme labai svarbi yra meilės tema. Tai iš esmės ir yra pasakojimas apie meilę ir įvairius jos pasireiškimus. Visų pirma, apie dvi vyro meilės moteriai formas – dvasinę ir kūniškąją. „Su Mykoliuku buvo tik dvasių susituokimas; su Geiše – ko kito. Katroji gi meilė tikroji: ar dvasių svyrimas, ar kūnų? Ar kūnai tik panaudoja dvasių krypsnį? Kurgi tad laukiamoji ar žadamoji meilė: dvasių harmonijoj, ar kūnų patenkinime? <…> Ir ar tik ne chimera tas tariamasis „dvasių“ sukritimas?“ (37). Į šį klausimą rašytojas neduoda vienprasmiško atsakymo, nors akivaizdu, kad aukščiau vertina dvasinę meilę.

Gerai įsižiūrėjus į tekste kuriamas situacijas, nesunku pastebėti, kad jose slypi paradoksas. Stiprus ir jaunas Mykolas dėl savo svajingumo ir būdo švelnumo aplinkinių nevertinamas kaip subrendęs vyras („Visame Aužbikų kaime nevadino jo Mykolu, tik Mykoliuku, ir nelaikė rimtu darbininku, nors jis nuo pat piemens metų dirbo berno darbus ir pagalėjo“ (7), net ir Severiutei jo tvirtas sudėjimas ir kūniškumas („jis gražiai išaugęs, storas juosmenyje, pečiuitas…“ (6) ne itin imponuoja („Kad nebūt toks blogas, būt gražus… – dilgtelėjo jai vieną kartą ir kažin kur nudulkėjo. Blogas – reiškė: neriebus, sublogęs, sumenkęs.“ (12). Gal todėl tarp jų „gamtos akordas“ iš pradžių ir nesuskamba visa jėga. O gerokai vyresnio ir toli gražu ne gražuolio Rapolo drąsi, aktyvi, nesutramdoma aistra merginą akimirksniu paveikia, nes „visai kas kita esama mylėti ir būti mylimai“ (36). Labai klaidinga būtų žiūrėti į Rapolą kaip į primityvų ar juolab brutalų geidulių gaivalą, vos ne prievartautoją. Nors jis „galingas gamtos epizodas“ (79),

kuriam nei dvasia, nei kūnu neįmanu pasipriešinti, kartu tai buvo „doras, švarus, skaistus vyriškis, nei ką žemino, nei aukštinio; nei dviprasmiais žodžiais moterų kibino“ (16). Jį ir Severiją užvaldžiusi kūniškoji meilė yra natūrali kaip pati gamta, nors, skirtingai nuo visiškai tyros, sakytum šventos, Mykoliuko meilės, turi ir gimtosios nuodėmės šešėlį (Rapolas apibūdinamas kaip Severijos „rojaus Adomas“ (80). Galima nujausti, kad tikroji, apvaizdos skirtoji, meilė turėtų būti visa apimanti, nedaloma į dvasinę ir fizinę sferas. Tokia meilė galėjo gimti tarp Mykolo ir Severijos, kai Rapolo joje pažadintas moteriškumas išsiliejo glamonėmis ir „Ji visą save davė Mykoliukui ir tikrai būtų atsidavusi, kad tik jis būtų priėmęs“ (42). Vis dėlto, ta tikroji, apvaizdos skirtoji meilė lieka nerealizuota. Kodėl? Čia susiduriame su dar viena meilės forma – krikščioniška artimo meile. Nesutikčiau, kad Mykoliukui tiktų pasyvaus ir nuolankaus žmogaus etiketė. Ne, tai ne nuolankumas, taip dažnai akcentuojamas šio veikalo interpretacijose. Tai sąmoningas savęs išsižadėjimas. Mykoliukas atsisako savo svajų ir galimos asmeninės laimės dėl brolio šeimos gerovės. Tas savo žmogiškosios laimės atsisakymas yra skausmingas, sukelia didžiulę vidinę kančią, kuri mistiniu būdu susieja Mykoliuką su Jėzaus kančia (neatsitiktinai buvo paminėtas Nukryžiuotasis jo klėtelės aprašyme, neatsitiktinis palyginimas su nuo kryžiaus nuimta „Dievo munkele“ Severiutės ir jo glamonių scenoje (42). Žmogiškojo pasiaukojimo susiejimas su Kristaus auka yra tam tikras atsakas nevilčiai, kančios įprasminimas. Be to, kartą patyręs, kad yra mylimas, Mykoliukas patiria didžiulį išsipildymo džiaugsmą, kurio užtenka visam likusiam gyvenimui. Net tik vienai akimirkai išsiskleidusi tikroji meilė turi amžinybės skonį.

Apie religingumą ir šventumą

Skaitydama „Dėdes ir dėdienes“ dabar negalėjau atsistebėti, kaip galėjo šis veikalas patekti į sovietinių mokyklų programas? Jis yra iki pačių gelmių krikščioniškas ir viena pagrindinių jo temų yra tikrasis religingumas, žmogaus santykis su Dievu. Galime šį apsakymą perskaityti tiesiogiai – kaip graudžią kelių žmonių likimų istoriją, galime jame matyti tam tikrų charakterių ar žmonių tipų analizę. Bet galime jį perskaityti ir kaip kelio į šventumą studiją, nebijančią parodyti ne tik baltas, bet ir juodas bei pilkas žmogaus dvasios puses.

Visi pagrindiniai apsakymo herojai yra natūraliai religingi. Kasdieniai poteriai, bažnyčios lankymas šventadieniais jiems yra savaime suprantamas, nekvestionuojamas dalykas. Pavyzdžiui, Severiutei religinė praktika yra įprastas, būtinas dalykas, padedantis išlaikyti sielos ramybę. Apimta nerimo ji iš karto žegnojasi, nes „tai buvo ištikimiausias ir tikriausias jos apsigynimo ženklas“ (33). Vis dėlto, jos poteriai, nors ir iš visos širdies sakomi, „lygu žirniai byra ant kietos lentos: gražūs, baltutėlaičiai, sveiki, kirmėlių neįkandžioti ir sausi sudžiūvę“ (33). Taigi gali nujausti, kad jos santykis su Dievu nėra labai gilus, galbūt netgi šiek tiek formalus.

O Mykolas apdovanotas ypatingu vidiniu santykiu su Dievu, kuris savimi užpildo jo dvasinį pasaulį. Jau pačioje apsakymo pradžioje skaitome: „Mykoliukas šypsosi kitam pasauliui, su kuriuo jis bendrauja neregimu būdu <…>. Viena tebuvo aišku: tame pasaulyje negalėjo būti žmonių, nes žmonių Mykoliukas nebuvo reikalingas“ (7). Vėliau, meilę ir vidinę savęs atsižadėjimo kančią išgyvenęs Mykolas, suranda dar

intymesnį ryšį su Dievu, kuris tampa jo vidinio orumo, jo savigarbos, jo stiprybės ir vidinės laisvės pagrindu: „Šiukštų dėdė šventadieniais į bažnyčią ėjo ir bažnyčioje laikėsi kiek ne menkiau už pačius turtinguosius ūkininkus. Pasakysime pašnibždomis – net rimčiau ir didesniu savo vertybės jautimu už patį kleboną“ (54). Bažnyčioje Mykolo „akys blizgėjo išmintimi, protu, tokiu vidaus turiniu, kurs kiaurai peršviečia visą kūną – sielos žievę“ (54). Namuose gi, nakties glūdumoje jis suklupęs prieš Nukryžiuotąjį, kupina džiaugsmo širdimi dėkojo Dievui už jaunystėje patirtą meilę ir „buvo tiek laimingas, tiek laimingas, tiek to pilnas, jog ničnieko daugiau ir nebegeidė iš gyvenimo“ (55). Tie visą žmogaus esybę perkeičiantys maldos momentai, tas begalinis dėkingumas Dievui ir iš kančios kilęs džiaugsmas leidžia įtarti, kad Mykoliukas tikrai yra apdovanotas šventumo malone. Tam netrukdo ir jo žmogiškosios ydos, prasiveržiančios nuoskaudomis ar kartėliu, nes šventumas nepaverčia žmonių tobulais, kaip ir nepašalina iš jų gyvenimo kančios, kasdienybės vargų ir nusivylimų. Mykoliuko paveiksle, kaip ir kitose apsakyme išreikštose mintyse, galima įžvelgti Vaižganto žavėjimosi šv. Pranciškaus Asyžiečio asmeniu ar apskritai pranciškoniškojo dvasingumo atspindžių. Besąlygiškas pasitikėjimas Dievu, tapimas „mažutėliu“, nieko nereikalaujančiu sau, gyvenančiu tik iš kitų žmonių malonės, Viešpaties kančios apmąstymas ir kančios išgyvenimas, nenuslopinantis dėkingumo Dievui už patirtą gyvenimo džiaugsmą – tai Mykolą su šv. Pranciškumi jungiantys bruožai. Pranciškoniškajai pasaulėjautai artimas ir Vaižganto atskleistas visos Dievo kūrinijos vienybės paveikslas, žmogaus ir gamtos bendrumo pajautimas. Tokias mintis rašytojas įdeda į Rapolo lūpas: „Tu, Adomėl, manai, mudu pačiudu čia girelėje teesava, ir niekas daugiau mudviejų nemato ir negirdi. Mato mudu ir girdi, pirmiausia, Dievulis,

kurio visur pilna, kuriame mes judame krutame; o ką žinosi, gal ir šitas uoselis, ir kiti jo broliai medeliai mudviejų klauso, mūsų gražia kalba džiaugias ar mūsų žiaurių ketinimų bijo“ (83). Vaižganto palygintas su „daugkenčiu“ pranašu Jobu, Rapolas ryšį su Dievu randa kitaip nei Mykolas – ne atsiribodamas nuo žmonių, bet kaip tik nuolat ieškodamas žmonių draugijos, o labiausiai – per ryšį su „mažutėliu“ Adomėliu.

Įdomu, kad Vaižganto rinkiniuose buvo bent keli šv. Pranciškaus atvaizdai, tarp jų liaudies drožėjo sukurtas reljefas, vaizduojantis Dievą Tėvą, viena ranka beriantį grūdus paukšteliams ir gyvulėliams, kita – metantį duonos kepaliukus šv. Pranciškui. Jei per šiame kūrinyje įkūnytos minties prizmę pažvelgtume į „Dėdžių ir dėdienių“ pasakojimą, pamatytume, kad tie veikėjai, kurie godžiai rūpinasi savo materialiniu ar kokiu kitokiu turtu, kurie nesidalija savo gėriu, bijodami jį prarasti, yra nuodėmės pusėje. Tiesa, net ir blogiausiai, neteisingiausiai besielgiančius žmones (Dovydžiukas su žmona) pasakojimo pabaigoje rašytojas vaizduoja besigailinčius, lyg savo kaltę suvokusius, tuo tarsi sakytų, kad tiki žmogaus prigimties gerumu. Pats Vaižgantas į savo pasakojimo herojus – tiek pagrindinius, tiek antraeilius – žvelgia lyg Dievo žvilgsniu, su begaline meile, ne smerkdamas, bet gailėdamas. Šiame apsakyme, mano nuomone, nėra ir jokios socialinės kritikos, dėl žmonių kančių iš esmės nekalta nei politinė santvarka (apie ją net neužsimenama, nors veiksmas chronologiškai apima ir dramatiškus 1863–1864 m.), nei socialinė neteisybė. Į šventumą arba į nuodėmę veda tik žmonių tarpusavio santykiai, meilė ar abejingumas, nesavanaudiškumas ar egoizmas.

Pabaigai dar keli žodžiai apie Vaižgantą dominusias lietuvių tautos dvasios paieškas. Nuorodų į šios dvasios apraiškas galima rasti keliose „Dėdžių ir

dėdienių“ teksto vietose, tačiau, be abejo, ryškiausiai prabylama apibūdinant Mykoliuką – „Mykoliukas buvo ne tragedijoms ar skaudžioms dramoms pergyventi, tik melancholijai, liūdesiui reikšti kitiems, tvirtai tvirtai savo viduje užvožus draminę padėtį. / Tokiam dalykui tinkamas nebent tik lietuvių vidus. Jo viduje širdies sopė, sielos nelaimės apauga kaip gumbas; pasidaro dalis jo sielos <…>“ (39). Grįžtant prie paralelių su daile nesunku pastebėti, kad giluminiu liūdesiu, elegiška nuotaika, kančios įspaudu sieloje šis paveikslas labai artimas lietuvių liaudies pamėgtam Rūpintojėlio atvaizdui.

Jūratė Sprindytė

„Dėdės ir dėdienės“: tarp *crescendo* ir *diminuendo*

Apysaka „Dėdės ir dėdienės“ – tai kūrinys apie jaunystės polėkius ir jų užgesi(ni)mą, apie liūdną karšinčių buitį, visavertės egzistencijos neišsipildymą, bet drauge ir dvasios atsparumo būtinybę, apie išoriško neišsipildymo įveiką. Į apysaką žvelgiu: 1) kaip literatūrologė; 2) kaip paprasta subjektyvi skaitytoja – ką kaip žmogui man šiandien sako ne sykį skaitytas kūrinys, kiekvieną kartą atskleidžiantis dar nepastebėtų detalių ir niuansų. Kiekvieno rašytojo gimimo metinių minėjimas yra tiek prasmingas, kiek skatina permąstyti susiformavusius skaitymo įpročius ir juos atnaujinti.

1

Atsispiriu nuo keleto rašytojo Alfonso Nykos-Niliūno minčių, nes 2019 metais minėjome šio intelektualaus išeivijos poeto 100-metį ir, kaip ir Vaižganto atveju, teko atsiversti lentynoje gulinčias knygas, pabudinti jose tūnančius primirštus žodžius. Nykos-Niliūno „Dienoraščio fragmentuose“ (rašytuose 1938–2009 m.) ir literatūros

kritikai skirtame tome „Temos ir variacijos“ (1996) nuolat šmėžuoja Vaižganto pavardė. Jis apibūdinamas kaip devynių amatų meistras, legenda, temperamentinga, ekscentriška asmenybė, tautos sąžinė ir balsas, visuomeninių procesų katalizatorius. Nyka-Niliūnas nedvejodamas teigia, kad Vaižganto, kaip rašytojo, literatūros istorijoje reikšmė milžiniška[1]. Toks pripažinimas juolab reikšmingas, nes Nyka-Niliūnas buvo itin kritiškas ir dažnai negailestingas, vertindamas literatūros procesą ir konkrečius daugiau ar mažiau nusipelniusius autorius. Vaižgantas tarpukario Lietuvoje buvęs laisvo gyvenimo simbolis – jis galėjo vaikytis katiną ar eiti basas per Aleksoto tiltą – jam viskas buvo leidžiama ir šiltai atleidžiama. Jokių postamentinių pozų. Bendraamžiai šmaikščiai titulavo „žilagalviu jaunuoliu“. Jam 1933 metais mirus, gedėjo visa tauta ir tik po mirties suvokta, koks iškilus rašytojas buvo. Juo žavėtasi kaip asmenybe, neeiliniu visuomenės veikėju, bet iš pradžių mažai skaityti patys tekstai. Neabejotina, kad kaip tik apysaka „Dėdės ir dėdienės“ (daug labiau nei kitas žymus Vaižganto veikalas „Pragiedruliai“) per XX a. ateinančius dešimtmečius įsirašė į kolektyvinę tautos atmintį. Nyka-Niliūnas giria Vaižganto stilių, kurį šis susikūręs instinktyviai: tai spalvingas, dinamiškas, žodingas, neretai kaprizingas ir nukrypstąs į šalį, bet visada pasižymintis specifiškai vaižgantiška intonacija rašymas, kuris „pulsuoja kaip gyvas kūnas“. Anot Nykos-Niliūno, jei įsivaizduotume lietuvių prozos ryškiausių charakterių eiseną, šalia Vinco Krėvės Lapino vieni svarbiausių personažų būtų Mykoliukas ir Severiutė.

[1] Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Temos ir variacijos: Literatūra / Kritika / Polemika“, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 11.

Pirma apysakos pusė – *crescendo*, antroji – *diminuendo*. Šviesi, kupina lūkesčių jaunų žmonių drama plėtojasi ir vis gilėja, kol finale atsiskleidžia visų trijų pagrindinių veikėjų neišsipildymo priežastys ir likimo transformacijos. Visiems skaitytojams dar nuo mokyklos suolo daug labiau patinka, dažniau interpretuojama ir cituojama, labiau įstrigusi į atmintį pirmoji apysakos dalis, susijusi su meilės jausmo subtiliu vaizdavimu, jaunystės lūkesčių proveržiais, poetiškesnė ir viltingesnė už antrąją kūrinio pusę. Esama paliudijimų, kad išsamiai pavaizduotas Severijos pomėgis krembliauti (grybauti) – neužmirštamas unikalus Vaižganto atradimas šiai veikėjai charakterizuoti, neištrinamai įstrigęs į jaunų skaitytojų atmintį.

„Dėdžių ir dėdienių“ kritinė refleksija per visą šimtmetį nuo parašymo ir publikavimo gana gausi[2], ją išsamiai aptaria šiandieniniai rašytojo kūrybos interpretatoriai. Esu kiek plačiau rašiusi apie „Dėdes ir dėdienes“ tyrinėdama lietuvių apysaką kaip žanrą nuo jo pradžių pradžios XIX a. viduryje ir per visą XX a. Kaip ir Šatrijos Raganos kūrinį „Sename dvare“, priskyriau ją lietuvių literatūros klasikos viršūnėms tarpukariu[3]. Lietuvių literatūros kanone Vaižganto apysaka įsitvirtinusi neišbraukiamai. Šatrijos Raganos pirminis impulsas sukurti įstabų dramatiškai lyrinį pasakojimą apie savo šeimą ir jaunos merginos brendimą buvo autobiografinis. Neatmestina, kad ir Vaižgantas Severijos paveikslu įkūnijo prieštaringą moters dalią, remdamasis

[2] Gitana Vanagaitė, „Vaižganto *Dėdės ir dėdienės* literatūros istorijoje, kine ir teatre“, *Colloquia*, 2018, Nr. 41, p. 51–60.

[3] Jūratė Sprindytė, „Lietuvių apysaka“, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 148–156.

savo seserų likimais, ir pirmą kartą atskleidė tokį išsamų, dinamiškai kintantį moters prigimties vaizdą, o portretuodamas Mykoliuką, išslaptino savo paties viešumai beveik nerodomą pusę („Mykoliukas šypsosi kitam pasauliui, su kuriuo jis bendrauja kitiems neregimu būdu; kam jis pritaria, kas jam atsiliepia“[4]). Dar viena, galbūt nesąmoninga paskata nutapyti tokius ryškius portretus galėjo būti siekis sukurti lietuvių nacionalinį charakterį užfiksuojant tipinius (pozityvius ir negatyvius) jo bruožus. Kaip kiekvienas išsiskiriantis veikalas, ši apysaka neginčijamai analizuoja, kiek žmogaus gyvenimo kelias yra jo paties rankose, o kiek ekonominių ir socialinių aplinkybių lemiamas. Jei kovingai priešinsiesi – gali žūti, jei nuolankiai prisitaikysi – prarasi savastį. Kita vertus, žmogus gali išlikti tik prisitaikydamas, bet visada galima apsibrėžti vidinę erdvę ir būti ištikimam krikščioniškoms vertybėms. Trys pagrindiniai veikėjai – trys skirtingi pasirinkimai, kuriuos akivaizdžiausiai regime po trisdešimties metų antroje kūrinio dalyje. O gal Vaižgantas, bloškęsis dešimtmečius atgal į XIX a. vidurį, rašė galvodamas, kaip jaunai nepriklausomai Lietuvai trūksta aktyvių, šviesių asmenybių, ieškodamas inercijos, liūdnumo, to „lietuvio pragariuko“, ištakų?

Dėdė ar dėdienė – pasyvus ūkinis vienetas, tarpinis tarp šeimos nario ir samdinio, bet jo padėtis dar blogesnė nei samdinio, nes jis išnaudojamas be atlygio, juk dirba vyresnio šeimos nario naudai. Perdėtas dėmesys socialiniam statusui, ekonominėms aplinkybėms, baudžiava ir jos panaikinimo padariniai – tai štampai, susiformavę sovietmečiu ir nuolat veikę aptariamo kūrinio interpretaciją. Veiksmas vyksta

[4] Vaižgantas, „Raštai“, t. 3, Vilnius: Pradai, 1995, p. 12. Toliau cituojant iš šio leidinio tekste nurodomas puslapis.

baudžiavinių santykių irimo ir kapitalistinių radimosi laikotarpiu, todėl apysaką buvo paranku pakreipti marksistinės ideologijos ir socialistinio realizmo doktrinos teiginiams paramstyti (materija lemia sąmonę, vyrauja liaudiškumas, tipiškumas, tautinė forma). Todėl sovietmečiu apysaka legitimuota, dažnai perspausdinama, neišimta iš mokyklos programų, nes buvo aktuali ne tik dėl meninės darnos, bet ir dėl tinkamų socrealistiniam interpretavimui elementų – smerkti baudžiavą ir išnaudojimą, akcentuoti, kad kapitalistiniai santykiai žlugdo žmonių likimus. Čia taikyta tradicijos, ištakų nusavinimo strategija[5], kuria apibūdinamas režimo skatinamas ikisovietinės kultūros ir meno palikimo pervertinimas nutylint giliąsias kūrinio prasmes ir sudėliojant naujajai konjunktūrai reikalingus akcentus. Prasmingesnis kūrinio „naudingumo koeficientas“ buvo kultūrinio tęstinumo adeptams parankus tautinės tapatybės, tautos dvasios apraiškų manifestavimas (ypač daug etnografinių elementų vaizduojant Severiutės jaunystę: apsirengimas, papuošalai, klėtelės atributika, grožio pajauta, kraitis, pasilinksminimai; ir Mykoliuko, tapusio Mykolu – Dzidorium Artoju agrarinio pasaulėvaizdžio simbolinis paveikslas). O baudžiavinės temos analogija su sovietmečio gyvensenos ribotumais ir su išties egzistavusia sovietine „baudžiava“ (privalomas prisiregistravimas pastoviame būste, prievartinis darbas, primesta marksistinė ideologija ir cenzūra, ir pan.) arba nekrito į akis, arba sąmoningai ignoruojamas ir nutylima. Atvirkščiai, buvo maloniai toleruojami Vaižganto fiksuoti bruožai – pasyvumas, nuolankumas lemčiai, kurie itin parankūs visoms prievartinėms sistemoms. Apysakoje sovietmečiu noriai akcentuota pasyvumo

[5] Plačiau žr.: „Sovietmečio lietuvių literatūra: Reiškiniai ir sąvokos“, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 222.

izotopija – niekas negali pakeisti nulemtos dalios, nėra skausmingos kovos, tik susitaikymas, todėl Mykolo, „ariančio senio“, vaizdas laikomas tragišku: „Žagrės guldoma velėna tarsi laidoja Mykolo jausmus, svajones, talentą.“[6] Pagal apysaką sukurtas kino filmas „Tas prakeiktas nuolankumas“ (režisierius Algirdas Dausa, 1970), nors žiūrovų ir kritikų sutiktas nepalankiai, jau savo pavadinimu tvirtino sociologizuotą požiūrį, atitikusį to meto reglamentuotus literatūros skaitymo ir adaptavimo kinui standartus.

Pasyvumo eiga traktuota kaip vienakryptė, ir jai greičiausiai pasiduodantis Mykoliukas (noras turėti **savo** gyvenimą žybteli vos trumpam) laikytas pralaimėtoju. Severija nusilenkia šeimos valiai, jos vedybos – naudingas ekonominis sandėris. Motinos verksmo niekas neklauso, nes moterys beteisės, nors skaitytojui ir daro įspūdį motinos nuojauta, jos sopulinga rauda, kad duktė nebus laiminga. Tik šventadienį pievoje pasivaikščiodami, bendraudami, pasišokdami „baudžiauninkai jaučiasi sau žmonėmis“, o nuo ryto iki vakaro triūsdami vardan elementaraus išlikimo liudijo sovietinei ideologijai parankią išnaudojimo, skurdo ir bejėgystės topiką esant „neteisingai“ santvarkai. Aktyvumo pradą turi erotinė linija (Severijos – Geišės sąjungos pagrindas) ir savanaudiškumas (kai brolienė pakiša Geišei žiurknuodžių). Pasikeitus istorinėms aplinkybėms, net valdingas tijūnas Geišė turi slėpti bizūną, nes jo valdomi baudžiauninkai savivaliauja ir nebeklauso, Vaižganto žodžiais, baigia „tvirkti“ (74), ir prižiūrėtojas brolio namuose tampa beteisiu pastumdėliu, vengiančiu darbo veltėdžiaujančiu plepiu.

6 „Lietuvių literatūros istorija, t. I (iki 1940 m.)“, Vilnius: Vaga, 1974, p. 354.

Įsidėmėtina, kad Vaižgantas visa tai reflektuoja, o ankstesni realistinio kodo autoriai tik fiksavo. Dar nebrandaus epinio lietuvių literatūros pasakojimo kontekste Vaižganto psichologizmas atrodo ir naujoviškas, ir įtikinamas. Stiprus postūmis literatūros modernėjimui – laisvas ir aktyvus apysakos pasakotojas, tai didelis kūrinio sėkmės garantas. Vaižgantas praplėtė charakterio kūrimo spektrą daug kuo: ne tik kaimo bendruomenės kodeksas, bet ir lyties aspektas, ir Dievo valia, ir konkretaus žmogaus temperamentas dalyvauja individo egzistencijos dramoje. Pasakotojo saviraiškos gūsinga iškrova dinamizuoja kiekvieną sakinį. Vaižgantas nebando kurti iliuzijos, kad veikėjų iš XIX a. vidurio galvose būtų modernesnė sąmonė. Tekstas monologizuotas iš vidaus, būdas, kuriuos atskleistas menkas personažų savivokos lygis, kelia pasigėrėjimą, nesutampa su eilinio kaimiečio akiračiu. „Dėdžių ir dėdienių“ pasakotojas išsilavinęs, matęs miestų ir svečių šalių, ragavęs kultūros ir modernios informacijos, kuria saikingai dalijasi (tramvajai, intencija, operacija, atropinas, nikociana, karštinė, katastrofa, stearininis, mikrobai, disciplina, apatija, rezignacija, ambrozija, Olimpo dievų maistas, Jobas ir Don Kichotas, Aigipto piramidai, Odisėjas ir t. t.) Vaižganto pasakotojas šališkas, aistringas, suinteresuotas, jam nestinga intelekto skvarbumo apibūdinant vidines veikėjų būsenas – ypač atidžiai skaičiau tuos pora puslapių, kaip jaučiasi Severija prieš susitikimą su Geiše miške, nujausdama, kad patirs kažkokią didelę paslaptį. Tai, kas siaučia jos kūne ir sieloje, ypatingai sugestyviai atskleista, ir šie erotiniai jauduliai yra pirmas toks atviras ir tokios apimties įsigilinimas į moters prigimtį lietuvių prozoje.

Įprasta manyti, kad apysakos ašis ir centrinis asmuo yra Šiukštų Mykolas, jaunystėje meiliai šaukiamas Mykoliuku, vėliau tampantis embleminiu Artoju. Ir

anksčiau, ir dabar man atrodo, kad pagrindinis vis dėlto yra Severijos paveikslas, ji visų įvykių judintoja, ypač jei matytume apysaką kaip meilės trikampį. Šauni, slauni, daili, švari (kasdien mazgojasi kojas), nuolat šlavinėja sodybos kiemą, išdabinusi savo klėtelę. Iš visos Pukštų giminės ji „buvo vienatinis žmogus, kurs mėgo ištaigą ir dailę“ (37). Severija – visoje apylinkėje pagarsėjusi krembliautoja, spanguolių, bruknių ir žolelių rinkėja, buvo verta geresnio likimo, – tvirtai sako Vaižgantas. Jauną Severiją rašytojas piešia ja žavėdamasis, iškeldamas šviesiuosius jos bruožus, išskirdamas iš viso kaimo merginų: „jos veidelis buvo, nesakysime, gražus, tik toks baltas ir toks švelniai rausvas, jog už tą cerą japonai, sakoma, tikrai būtų dovanoję septynetą kitokių moteriškų trūkumų“ (18). Rašytojas pabrėžia „geležinį kūno padarymą ir jo patvarumą“, o tos ištvermės ateityje jai dar ir kaip prireiks. Vienintelio vaikelio netektis moteriai yra neužgydoma trauma. Senstantis vyras vis mažiau patrauklus, bet vis tiek moteris nuolat jį užstoja, dirba už du (gamina šeimai valgyti, neša vandenį ir malkas, prižiūri daržus ir gyvulius), tampa svetimų namų „gyva dvasia“, leisdama šeimininkei nepelnytai pasijausti ponia. Severija nebeturi nė padoresnės buities, iš savojo privataus kampo – klėtelės – puoselėtojos tapo ujama kampininke. Tvarkingai moteriai tai didelis smūgis. Beje, Nacionalinio dailės muziejaus darbuotoja Eglė Nedzinskaitė yra minėjusi, kad atrastas lietuvio, kaip gamtos gėrybių rinkėjo, „genas“ – esą buvome ir tebesame labiausiai pasišventę, gabiausi rinkėjai net Europos mastu. Severiutė Vaižganto apdovanota išskirtiniu krembliautojos talentu. Reikia pažinti mišką, žinoti grybingas vietas, anksti keltis, mokėti grybus apdoroti, turėti tikros šeimininkės „raugo“ intuiciją, švariai laikyti gėrybes paraugtas, mokėti patiekti (ant kvapnios duonos riekės su grietinės šaukštu),

o tokios savybės toli gražu ne kiekvienos kaimietės gebėjimui. Žavintys visa sodžių rauginti krembliai yra tik pusiau kultūriškai apdorotas gamtos produktas. Sistema ydinga, tad įmanu gyventi pagal gamtos dėsnius. Gamtos stiprybė, net panteistinė gamtos valia, sutapimas su gamtos ritmais apysakoje akcentuojama ne sykį. Meilės jausmas, dinamiška jausmo amplitudė taip pat reiškiama per gamtos imagotopiką: „Taip gera, kaip pilnu žiedu pražydusiems žolynams. Jie tarpsta, kvepia, lapeliai kečias į šalis, iš sunkumo lėpsta. Jie gražina pievą“ (29). Žodžiams čia ankšta, konstatuojama, kad jie bejėgiai, patys gamtos reiškiniai arba tiesiog tyla iškalbesnė už žodines retorikas, tai, kas neišsakyta, plečia vidaus erdvę, stiprina emocinę pilnatvę: „Ką jiedu galėjo vienas antram pasisakyti? Kad myli viens antrą, kad jiedviem gera draugėje? Juk tai ir be žodžių aišku! Dar pilniau. Žodžiai arba ne viską tepasako, arba per daug pasako ir atvėsina vidų. Žodžiai – garas, išsišnypščia Ir nebekečia vidaus.“ (30)

Įstabus Vaižganto subtilumas – tarp pabarėje sėdinčių Mykolo ir Severijos jaukus artumas suyra artinantis Geišei, ir tas suirimas vaizduojamas netiesiogiai, tarpiškai, per gamtos atributiką: „nuo kelių jai nubiro visos smilgelės, ašarėlės ir žvangučiai, iš kurių ketino sudaryti neva Mykoliukui kutą prie kepurės“ (32). Severija gamtos apsuptyje jaučiasi laisva ir saugi, ji pažino ne tik grybus, uogas, vaistažoles, bet ir galybę šlaituose augančių medžių ir „kiekvienu kitaip džiaugės“: „Be beržų tarpukalnėje čia buvo daugybė kitų rūšių lapuočių, beveik visų, kurių tik yra Lietuvoje: vinkšnų, gobų, šaltekšnių, putinų, šermukšnių, uosių, ąžuolėlių, alksnių, skroblų, epušių, karklų, žilvičių, blindžių.“ (73)

Vaižgantas nekuria savaimingų peizažų, neaprašinėja gamtos vaizdų atsietai nuo personažų jausenos, nuolatos sieja gamtinius intarpus su vidine veikėjų būsena ir taip suteikia charakteriams papildomą gilesnę prasmę. Išėjusi krembliauti, uogauti ar riešutauti, Severija mėgo žvelgti į tėviškės pusę, kur liko jos tylioji meilė. Čia augo daugiau ir saldesnių žemuogių, ir lazdynų, brandinančių pačius didžiausius riešutus, bet Severijos širdis „kažin ko liūdo“, moteris ilgai žiūrėdavo į tolį ir nebesiskubino grįžti į nemielus naujus namus. Meilė užgniaužta, bet tvinksta kaip skaudantis pūlinys. Paradoksalu, kad kai kurie šiuolaikinės prozos kūriniai, palyginti su aptariama apysaka, atrodo plokšti ir vienaplaniai, stokojantys tų subtiliųjų obertonų, kuriais operuoja Vaižgantas. Nepriklausomai nuo kritikų ideologinės orientacijos, vienu balsu įprasta tvirtinti, kad personažų dermė su gamta apysakoje ypač juntama ir įtaigiai sukurta. Toji sutaptis, abipusis persismelkimas, santykio intensyvumas net leido Nykai-Niliūnui prasitarti apie pagoniško elemento egzistavimą, artinti Vaižganto personažų pasaulėjautą prie Vinco Krėvės sukurtųjų, išleidžiant iš akių tokią svarbią, Vaižgantui nekvestionuojamą krikščioniškąją dimensiją, pasitikėjimą dieviškąja tvarka nepaisant žemiškųjų praradimų. Šiandienos interpretacijoms vis aktualesnis apysakos religinis matmuo, o perteklinį veikėjų pasyvumo ir tariamo nuosmukio vaizdavimą keičia meilės ir likimo temos akcentai. Severijos ir Mykolo išskirtinis darbštumas, Geišės pedagoginis talentas auklėjant brolvaikį Adomėlį padeda jiems ištverti negandas. Akivaizdu, kad aiškinant apysakos prasmes svarbiausia yra pozityvioji žmogaus stoiško atsparumo likimo išbandymams dominantė.

2

Anksčiau nesu pagalvojusi, kad Mykoliuko likime, charakteryje ir pasirinkimuose yra tiek daug paties Vaižganto, to tyliojo, vidinio, ne aktyvaus visuomenės veikėjo, o slapto ir gal net slepiamo asmens su neafišuojamais bruožais. Skaitydama, kad Mykoliukas tvirtai savyje „užvožė draminę padėtį“ (49), šiandien suvokiu, kaip tai koreliuoja su paties rašytojo būsenomis, vidiniais prieštaravimais. Labiau esu atkreipusi dėmesį, kad Mykoliukas, nors ir negudriai smuikuoja, yra apibūdinamas kaip artistas, menininkas, kūrybos ir kultūros plačiąja prasme žmogus, atsitolinęs nuo itin žemiškų ir pragmatinių kitų kaimiečių rūpesčių. Menininkas muzikantas ir menininkas rašytojas – savaip vienišos kūrybinės individualybės, siekiančios saviraiškos.

Nuo mano senelių sodybos Utenos rajone, Užpaliuose, kur nuo vaikystės iki šiol praleidžiu vasaras, už 14 kilometrų yra Svėdasų miestelis, kiek tolėliau – gimtasis Vaižganto kaimas Maleišiai. To krašto topografija itin sava, čia Aukštaitijoje driekiasi mano matrilinija nuo labai senų laikų, kai protėviai dar buvo laisvieji valstiečiai. Šio krašto žmonių laikysena, elgsenos stilius ir kalbėsena man artimi, puikiai suprantu, kodėl prieš ketvirtį amžiaus buvo diskutuojama, kaip rašyti Vaižganto gimimo vietos pavadinimą – Maleišiai ar Malaišiai. „Malaišiai“ sakydavo vietiniai gyventojai, nes ši tarmė kietina **l** prieš balsį **e**. Vaižgantas rašė kaip tarė, bet šiuo metu yra rekomenduojama bendrinės kalbos vartosena. Pakartotinai skaitant „Dėdes ir dėdienes“ jau traukia akį mažesnės detalės, mikrostiliaus mažmožiai, neįprasta leksika, tarminė gramatinė žodžių sandara (rytų Aukštaitijoje paplitusios priesagos -okas, -iokas, slaviškų lyčių gausa).

Moters priklausymas giminei nusakomas saviškai – Severija yra Pukštų, Pukštaičia (ne dabartiškai – Pukštaitė), Mykolas – Šiukštų. Traukia dėmesį vietinių nešiosena, nuodugniai aprašomi moters galvos apdangalai, apsirengimas (antai Mykoliukas turėjo dvi milines; šventadieniais merginos segėjo net kelis apsagalus-sijonus, ir anot Vaižganto, tai nebuvo labai vykęs sumanymas: „kad būtų storiau pasturgalyje ir dėl to laibiau rodytųsi juosmenyje“, o juk esą kaimietės lietuvės „kresnos ir storagalės buvo ir be priedų“ (15). Severijos žičkiniai marškiniai išlįsdavo iš po liemenės, o ties riešais marškinių rankovės surišamos kaspinais. Aukštaičių tautiniai drabužiai patys seniausi, juose daug baltos spalvos ir raudonų papuošimų: rankovių apačia, apykaklė, krūtinė ir perpetės būdavo paženklintos raudonų medvilnės siūlų (žičkinių) užaudimais. Žičkais buvo vadinami pirktiniai ryškiai raudonos spalvos siūlai, kurių ornamentus įausdavo į naminės drobės drabužį.

Vaižganto vartojama leksika man lyg prigimtinė, nes girdėta nuo ankstyvos vaikystės, seneliams ir jų kaimynams įprastai šnekučiuojantis apie kasdieninius reikalus ir rūpesčius. Vaiko sugerti žodžiai tampa savi ir lieka sugestyvūs visą gyvenimą, todėl rašytojo tekstas tampa dar artimesnis dėl savito kalbinio klodo, kuris atpažįstamas kaip savas: laibas (plonas), blogas (liesas), ražas, žiponėlis, ruduokė (ne rudmėsė), spalgena (spanguolė), stipras, tirštimas, andarokas (sijonas), nažutka (viršutinė palaidinė), stikluotas (languotas), pavelyti (leisti), nutaisyti (nuimti, nurengti), te (imk, turėk), int (pas), daboti (prižiūrėti), rūgintas (raugintas), grečimai (greta), draugėje (kartu), skyrium (atskirai), musia (musė), padėjimas (padėtis), lermas (triukšmas), palivonas (didelis molinis puodas) ir kt.

Krinta į akis netrafaretinis Vaižganto požiūris į daugybę dalykų. Lyg svarbiu rašymo principu būtų tapę prie savaime aiškių realistinių reiškinių pridėti ką nors asmeniška, nepastebėta, kitų nežinoma, priešinga įsigalėjusiai nuomonei. Taip reiškiasi veržlios asmenybės neaprėpiamas kūrybiškumas. Štai kad ir toks komentaras apie piktžolių naudą ir žavesį: pas mus tai negarbė darželių, o kitur iš jų verpalus verpia; mes pykstam, kam jos tokios vislios, bet ar vislumas – jeibė? Piktžolės rodo pavyzdį, kaip reikia gyventi, kad išliktumei (94). Vis dar pražiūrimas nelygstamas Vaižganto humoras. Rašytojo tekstas įvairus ir daugiabriaunis, nestingąs šiurkštumo ir komizmo, nuoskaudos, riebokų frazių, tiesiog gyvasties. Likęs beveik nepastebėtas ir Vaižganto nerimas bei kriticizmas dėl kaimo atsilikimo, žmonių rambumo, nešvaros, tingėjimo, juodadarbystės. Skaudu patriotui ir kunigui konstatuoti, kad žmonės šventadieniais iš bažnyčios plūsta į karčemą.

Vaižganto tekste sugyvena meilė, pietizmas – ir kritiška distancija. Idealiomis proporcijomis.

Rimvydas Petrauskas

Medievistas skaito Vaižganto „Dėdes ir dėdienes“

Gali kilti pagrįstas klausimas, ką istorikas medievistas gali pasakyti apie XX a. pradžioje rašiusį autorių. Mokslo specializacija pasiekusi tokį lygį, kad vos užtenka laiko sekti nepaliaujamai gausėjančią tiriamo dalyko literatūrą. Nepretenduoju atrasti naują Vaižganto skaitymo būdą ar sureikšminti lig šiol nepastebėtą rašytojo stiliaus savybę. Tačiau prieš daugelį metų mokykloje privalomai perskaitytą kūrinį „Dėdės ir dėdienės“ netikėtai prisiminiau, skaitydamas Raimondos Ragauskienės straipsnį, kuriame buvo diskutuojama mano teorija apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės giminių išmirimo priežastis. Todėl pradžiai trumpai šios diskusijos esmė[1].

[1] Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003; Рымвідас Пятраўскас, Чаму вымірае магнатэрыя: лёсы магнацкіх родаў Вялікага Княства Літоўскага, *Arche Пачатак*, *T. 6*, *2014*: *Магнатэрыя Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 2014, p. 11–25; Raimonda Ragauskienė, Naujoji XV–XVI a. LDK didikų vedybinė politika ar paprasčiausias išnykimas?, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 7, 2016, p. 35–39.

Keletas įvykių ir datų iš LDK diduomenės istorijos[2]. 1475 m., grįždamas iš kelionės į Bavariją, kur pas jaunikį lydėjo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio dukterį Jadvygą ir kur dalyvavo Landshuto riterių turnyre, nuošalioje Lenkijos vietovėje mirė Albertas Manvydas Jaunesnysis – paskutinis Manvydų giminės atstovas. 1490 m., palikęs penkias dukteris, mirė vienas ryškiausių XV a. antros pusės LDK didikų Alekna Sudimantaitis. 1542 m. mirė nieko reikšminga nuveikti nespėjęs ir istorijoje daugiausia žinomas kaip pirmasis Barboros Radvilaitės vyras, paskutinis iš Goštautų – Stanislovas. 1546 m. Goštautais pasekė Zaberezinskiai, o 1554 m. su dar vienu Stanislovu – baigėsi Žemaitiją ilgus dešimtmečius valdžiusių Kęsgailų istorija. Dar po kelių metų Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis (1555) ir jo giminaitis Simonas Alšėniškis-Dubrovickis (1556) užbaigė Alšėnų kunigaikščių giminės vyriškos linijos gyvavimą. Tik pilnatvės dėlei čia dar galima paminėti Butrimus, Daugirdus, Mantigirdus, Mantautus, Ginvilas, Nemiravičius, kurie taip pat vieni po kitų išnyko XV ir XVI a. Tokia LDK diduomenės giminių mirčių virtinė jau tuomet paskatino vieną XVI a. pabaigos liūdesio žanro – trėnų – autorių ištarti: „Kur Goštautai, Rėkučiai ir Kęsgailos, Iljiničiai, Kostevičiai, Davainos, Astikai ir Slucko bei Alšėnų kunigaikščiai? Per mūsų atmintį išnyko šios giminės didingos, jų palikuonių nebėra ir atmintis užgęsta.“ Autorius šiomis eilutėmis jautriai apčiuopė pagrindinę LDK giminių istorijos liniją ir gręsiančios užmaršties perspektyvą.

[2] Taip pat žr. Rimvydas Petrauskas, *Galia ir tradicija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių istorijos*, Vilnius, 2016. Čia ir toliau LDK diduomenės istorijos atvejai cituojami iš šios knygos.

Tokia tendencija verčia klausti – kodėl giminės išmiršta? Auganti žemėvaldos reikšmė socialinėje hierarchijoje skatino rūpintis valdų dalijimosi apribojimu. Mat kilmingųjų pasaulyje kiekvienas legalioje santuokoje gimęs sūnus turėjo teisę į tėvonijos dalį. Tai galėjo turėti pragaištingų pasekmių giminės socialiniam statusui išsaugoti. Nesunku įsivaizduoti, kaip pasikeisdavo giminės turtinė padėtis esant daugeliui palikuonių, kai kiekviena tėvoninė valda suskildavo į keletą dalių. Reikėjo ieškoti būdų, kaip „suvaldyti" giminės organizaciją.

Pirmieji, pradėję taikyti naujus giminės organizavimo principus[3], buvo Goštautai. XIV a. gyvenusio Veliuonos seniūno sūnus buvo Andrius Goštautas, šio sūnūs buvo Jonas, Talvaiša ir Petras, o Jono Goštauto – Martynas, Albertas ir Jurgis. Taigi, nors kiekvienoje kartoje yra žinomi keli Goštautų atstovai, palikuonių visuomet turėdavo tik vienas iš jų, ir tai neabejotinai pasitarnavo giminės valdų koncentracijai. Kai kurios žymaus Kazimiero Jogailaičio laikų veikėjo Vilniaus vaivados Jono Goštauto vaikų biografijos detalės patvirtina, kad buvo taikyta sąmoninga vedybinė politika. Jo sūnus Jurgis tapo vienu pirmųjų diduomenės kilmės dvasininku, kurio bažnytinei karjerai sutrukdė tik ankstyva mirtis. Taip pradėta naudotis Bažnyčios teikiamomis galimybėmis aprūpinti vedyboms neskirtus sūnus. Nuo XVI a. didikai pradėjo užimti vyskupų sostus – Albertas Radvila, Mikalojus Radvila, kunigaikštis Paulius Alšėniškis ir kt. Taip pat ir vienai iš trijų Jono Goštauto dukterų buvo parinktas vienuoliško gyvenimo kelias,

[3] Analogiškos europinės diduomenės giminių tendencijos: Karl-Heinz Spieß, *Familie und Verwandschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters. 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1993.

taip atrandant Lietuvos vienuolijų istorijai svarbų vienuolės didikės tipą (antai pirmojo moterų vienuolyno Lietuvoje įkūrėjos XV a. pabaigoje buvo bernardinės Manvydienė, seserys Sudimantaitės ir Radvilaitė).

Taip per XV a. iš esmės pakito diduomenės struktūra: valdžia ir turtas vis labiau sutelkiami vienoje giminės šakoje. Naujoviška giminės politika, sudariusi sąlygas tokių žmonių kaip Albertas Goštautas išskirtinumui, kartu sukūrė realų giminės išmirimo pavojų. Archainė plačioji giminė tiesiog negalėjo išmirti, nes ją pratęsdavo bet kurios kitos šakos atstovai. O susiformavus griežtai struktūruotoms giminėms, kuriose buvo paveldima tik to paties vardo vyriška linija, iškilo nuolatinė grėsmė jų tęstinumui. XV a. pabaigoje ir XVI a. pirmoje pusėje viena po kitos išnyksta tradicinės didikų giminės – Manvydai, Mantigirdai, Goštautai, Kęsgailos, Zaberezinskai, Alšėniškiai. Turbūt ne kažkokia lemtis ir ne kartkartėmis kraštą aplankančios epidemijos per kelis dešimtmečius išskynė senąjį Lietuvos politinį elitą. Santuokinės strategijos, vedybiniai ir paveldėjimo apribojimai, giminės sampratos siaurėjimas ne tik formavo naujas ir galingas didikų dinastijas, bet ir grasino jų egzistencijai. Šią sąsają atpažinęs Albertas Goštautas viename savo tekstų rašė apie jo giminės ateičiai iškilusį pavojų: „Žinau, jog kol kas turiu vienintelį sūnų, kuris dar nežinia ar turės savų palikuonių <…>. Bet jeigu taip būtų ir galėtų mano sūnus turėti vaikų ir galbūt anūkų ir proanūkių, dalinant turtus, kuriuos aš paliksiu savo sūnui, jiems nepakaks jų ir jie susilygins su kitais didikais[4].“ Pirmoji

[4] [Raciones Gastoldi, cur judices in Lithuania non sint constituendi, ut in Polonia], *Acta Tomiciana*, t. 11, Posnaniae, 1901, p. 163–165. Liet. vertimas: *Šešioliktojo amžiaus raštija* (*Senoji Lietuvos raštija*, *kn. 5*), Vilnius, 2000, p. 55–58.

šių samprotavimų dalis pasirodė pranašiška: vienintelio sūnaus Stanislovo santuoka su Barbora Radvilaite buvo sėkmingas dviejų konfliktavusių giminių susitaikymo sutvirtinimas, tačiau vienai iš jų ši santuoka atnešė pabaigą.

Raimonda Ragauskienė prieštaravo[5] tokiam aiškinimui, teigdama iš demografinės / biologinės istorijos pozicijų, kad giminių užgesimas dažnai yra biologiškai užprogramuotas dalykas, ir kartu neigdama aiškinimą, kad XV–XVI a. buvo sąmoningai vykdyta matrimonialinė politika – ribotas vedyboms skirtų vaikų skaičius, ieškoma galimybių mažinti paveldėtojų ratą ir pan.

O dabar grįžkime prie Vaižganto ir jo „Dėdžių ir dėdienių“. XV ir XVI a. pradžios didikai nepaliko asmeninių dokumentų, kuriuose galėtumėme skaityti apie jų socialinės elgsenos motyvus. Tačiau antropologiniu požiūriu agrarinės visuomenės mąstyseną ir elgseną gali padėti suprasti ir kitos epochos, ir net kito luomo žmonių gyvenimai, jei tik struktūrinės prielaidos (pavyzdžiui, panašūs interesai, vertybės) tai leidžia. Manyčiau, kad XIX–XX a. sandūros laisvėjančios ir žemės svarbą ypač vertinančios lietuvių šeimos situacija struktūriškai, kad ir su didelėmis išlygomis, gali būti lyginama su XV a. LDK diduomenės šeima. Ir vienai, ir kitai žemės valda buvo svarbiausias turtas, kurio išsaugojimas ir plėtimas buvo esminis socialinės padėties tęstinumo garantas.

[5] Raimonda Ragauskienė, Naujoji XV–XVI a. LDK didikų vedybinė politika ar paprasčiausias išnykimas? *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 7, 2016, p. 35–39.

Literatūros kritikų seniai konstatuota[6], kad Vaižgantas taikliai pastebėdavo ir įtaigiai aprašydavo kaimo žmonių tipus, todėl jo kūrinius galima traktuoti kaip savotišką socialinę studiją. Čia skaitomo kūrinio pradžioje Vaižgantas (rašo jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, po žemės reformos) kaip koks šiuolaikinis sociologas reflektuoja įvykusius pokyčius: „Šitokių tipų, manau, visai nebėra Lietuvoje, kitokiomis ekonominės ir socialinėmis sąlygomis susidarius, nes dėdės ir dėdienės pavadinimai anuolaik reiškė visai ne giminės ar šeimos santykį, tiktai tam tikrą socialinį vienetą šeimoje[7].“ Iš esmės toliau kalba eina apie nevedusius arba našlaujančius asmenis, iš kurių buvo atimta teisė vesti (antrą kartą ištekėti) ir kurių ryškiausias paveikslas apysakoje neabejotinai yra Mykoliukas. Vaižgantas taip nusako jo situaciją šeimoje: „Štai jis baigia tris dešimtis. Kiti tos eilės draugai jau savaimingai ūkį laiko, yra vedę, po vieną antrą klykiantį džiaugsmą susilaukę. O jis, Mykoliukas? Ko jis prigyveno? Ir tas, kas dabar ant jo, skalbiniai, „dveji“, ir tie brolio ar brolienės „duoti“ vilkėti <…> Ne, Mykoliuk, laukti nėra ko. Reikia vesti ir savo šeimą susidaryti. Bet brolis ir brolienė neįsileis naujos poros į tą pačią gūžtą, kur ir be to pilna. O kad įsileistų, tai kas doras eis į tokį tirštimą? Nebent paprašius ponas, kad „pavelytų“ vesti. Reiškia, tuoj duotų skyrium valaką valdyti ir dienas eiti.

6 Aldona Vaitiekūnienė, *Vaižganto apysaka „Dėdės ir dėdienės“*, Vilnius, 1964; Saulius Žukas, *Vaižganto „Dėdžių ir dėdienių“ kulminacija: semiotinė analizė* (*Semiotika: A. J. Greimo centro studijos, t. 6*), Vilnius, 1999.

7 Vaižganto kūrinys cituojamas pagal leidimą: Vaižgantas, *Raštai*, *t. 3*: *Dėdės ir dėdienės*; *Nebylys*; *Žemaičių Robinzonas*; *Šeimos vėžiai*, parengė Eglė Bielskytė, Vilnius, 1995, p. 9–10.

Būtų gera[8]…“ Šiame fragmente kaip ant delno jaunesniųjų sūnų – nesvarbu, ar feodaliniame kilmingųjų pasaulyje, ar baudžiaviniame ūkyje – situacija: spaudimas išstumti iš galimų paveldėtojų ribojant teisę vesti ir sudaryti naują šeimą, kuriai priklausytų lygi paveldėjimo dalis. Beje, ir galimà (palankiai susiklosčius) alternatyva ta pati – senjoro ar pono suteikta nauja beneficija ar valakas. Feodaliniame pasaulyje jaunesnieji sūnūs užpildė vyskupijų kapitulas ir vienuolių riterių ordinus, baudžiaviniame – tapo namų ūkio dalimi, toliau cituojant Vaižgantą: „Taip Mykolas Šiukšta pamažu virto „dėde“, tuo senovės šeimos žmogumi ašvieniu, kurs aria, akėja, viską dirba, dvarą atlieka, namie berną atstoja, tuo būtinuoju ūkio inventorium, be kurio ūkis būtų ne ūkis ir šeimininkas gautų išeiti elgetautų[9].“

Panašiai aplinkinių sutinkamas ir senojo Rapolo Geišės sprendimas vesti: „Slėnyje likusieji Geišiai buvo atviri jų priešininkai, nė vienas nebuvo nė vestuvėse, visi tik peikė ir koneveikė Rapolą, kam jis senatvėje tokius niekus bedaro, pirma iškilmingai pasižadėjęs nebevest ir tą „darbą“ pavedęs broliui Dovydui. Dovydas vedė, daug vaikų gavo ir dabar nusigando brolio vestuvių ir jo buities netikrumo“[10]. Tik pakeliui paminėsiu, kad Geišės asmenyje atrandame dar vieną feodalinio pasaulio viršlaikinį tipažą,

8 Ten pat, p. 25–26.

9 Ten pat, p. 13.

10 Ten pat, p. 72–73.

kalbant Vaižganto žodžiais, „dvigubą baudžiauninką[11]“, kuris likdamas valstiečiu dar buvo ir „dvariškis“, nes dvaro valia prižiūrėjo kitus.

Liūdnas Mykoliuko likimas apibendrinamas Vaižganto jautria scena ir metafora apie Mykoliuko „gyvenimo jaučius“, tik kuriems galima „atkeršyti už viską pritirta“, bet tik kuriuos jam liko mylėti „kaip nieką daugiau pasaulyje[12].“ Čia baigiasi istorija ir tęsiasi literatūra, leidžianti mums patirti kaimo marginalo gyvenimo saulėlydį.

Šis bandymas susieti Vaižganto herojus su XV a. didikų palikuonimis yra mintinis eksperimentas[13], kokį sau gali leisti šiuolaikinis istorijos mokslas[14]. Suprantama, kad jis neišspendžia istoriografinio ginčo, tačiau gali suteikti jam tam tikrą postūmį. Tipologinis asimetrinis palyginimas yra normali tyrinėtojo praktika, kai apibrėžus tam tikras sąlygas (šiuo atveju agrarinės visuomenės), galima lyginti iš pirmo žvilgsnio sunkiai palyginamus dalykus. Taip literatūros kūrinys gali tapti istorijos šaltiniu, o XIX–XX a. sandūros paveikslas padeda priartėti prie seniai praėjusios epochos, nepalikusios

[11] Ten pat, p. 19.

[12] Ten pat, p. 64.

[13] Plg. išsamesnį bandymą iš lyginamosios literatūros mokslo perspektyvos: Aistė Kučinskienė, Komparatyvistikos (ne)įmanomybė: Juozas Tumas-Vaižgantas ir Miguelis de Unamuno, *Colloquia*, t. 38, 2017, p. 51–70.

[14] *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*, ed. by Heinz-Gerhard Haupt and Jürgen Kocka, New York-Oxford, 2009; Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 2009.

po savęs asmeninių liudijimų, žmonių pasaulėžiūros. Kaip tai daro ir pats rašytojas, į Geišės lūpas įdėdamas tokią istorinę refleksiją: „Tai Gediminas savo ūkį [būtent ūkį! – RP], kunigaikštiją, su visu jos sostu pavedęs valdyti ne vyresniajam sūnui, kurių buvę visas tuzinas, tik jaunesniajam, Jaunučiui vardu. Tu, kvaily [kreipiasi į savo jaunesnįjį brolį], supranti, kam aš, vyresnysis, sakau tai tau, jaunesniajam[15]?“ Interpretacinis ratas čia užsidaro – nepaisant genealoginės klaidos (Jaunutis nebuvo jauniausias Gedimino sūnus, bet tą istorikai nustatė vėliau[16]), Vaižgantas taikliai susieja savo meto gyvenimišką situaciją su didingos Lietuvos praeitimi, nes sprendimus (vesti / nevesti, leisti / neleisti, pasilikti / išeiti), kaip žino Vaižgantas ir tebetikime mes, visuomet daro žmonės, o ne biologija ir gamta.

[15] Vaižgantas, *Raštai*, *t.* 3: *Dėdės ir dėdienės*, p. 19.

[16] Jan Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań-Wrocław, 1999, p. 190–192.